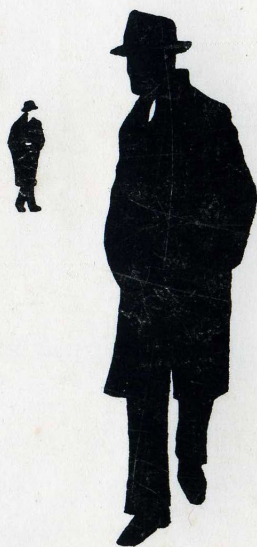

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

Й О Г О

ТА ЄМНИЦЯ

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

Й О Г О

ТА ЄМНИЦЯ

В.ЧАПЛЕНЮ

ЙОГО ТАЄМНИЦЯ

ПОВІСТЬ ІЗ СПОГАДАМИ

*Дорогому Дмитрові
Даниловичу Филіпповичу
на пам'ять*

8 жовтня 1976 р.

В. Чапленьо

НЬЮ-ІОРК

1976

Василь Гатченко

ВІД АВТОРА

Тему цієї повісти підказало мені шпигунство Віктора Петрова. А зацікавило мене в цьому шпигунстві незвичайне поєднання в одній особі видатного науковця — і звичайного „сексота”. Такі „парадокси” можливі, як це кожне з нас знає, тільки в „найдемократичнішій країні світу”, в так зв. „СРСР”. А що що своєю „роботу” Віктор Петров поєднував з гострими протибільшовицькими висутпами, то це зробило цю тему особливо цікавою для бетриста. Ці його виступи й призвели були до того, що майже ніхто з наших людей після його зникнення довший час не підозрівав його в шпигунській „роботі”, а як у пресі появилися натяки на це, то на його оборону виступили такі наші видатні українські діячі, як проф. І. Ревгін, як Юрій Шерех, як видавець і редактор журналу „Нові дні” П. Волиняк та інші. Я не писав про це, але в душі був переконаний і таку думку висловлював у розмовах на цю тему, — що його викрали більшовицькі людилови і знищили. Та незабаром виявилось, що В. Петров не тільки живий, а ще й у чималій пошані в більшовида. Він працював за фахом археолога, його праці друкували, пізніше йому справили ювілей, скликавши для цього спеціальну конференцію, а його портрет з якимсь там ордемом на грудях появився в пресі з підписом, що його нагороджено „за відповідальну роботу в небезпечних для його життя умовах” (цитую з пам’яті). Про його шпигунство могли свідчити й відомі нам з його перебування серед нас на еміґрації факти: ношення недоречної для нього як науковця військової уніформи, згаданий (але відповідно не проінтерпретований) у спогадах про нього Юрія Шереха факт, що він тікав від американських перевірок („скринінгів”), оповідання самого В. Петрова про „роботу” в бандерівців як „експерта” від „радянських” справ, записане (на жаль, дуже невиразно) в статті Я. Кутька „Вияснити справу Петрова до кінця” („Вільна Україна”, ч. 14 за 1957 р.). Отже, оті його виступи проти більшовиків могли бути тільки личкуванням шпигунської „роботи”. Але й це все проблеми цієї моєї теми не вичерпує, бо пізніше до нас дійшла чутка (її привезли, либонь, „радянські” письменники, що приїжджали до нас для виступів), що він таки відбув у СРСР покарання —

був на засланні п'ять чи десять років. Якщо це так, то можна думати, що він був „примусовий сексот“, тобто жертва того нелюдського режиму. Та й відомо, що величезна більшість тамтешніх „сексотів“ — то шпигуни не з власного бажання. (Між іншим, у словниковій частині „Енциклопедії українознавства“ про цей момент у його біографії сказано делікатно: „З 1949 р. в СРСР“),

От на цих фактах та здогадах я й побудував сюжет цієї повісті. Але в образі головного героя повісті Вадима Петренка я дав лише фізичний портрет В. Петрова, — для позитивного в моральному розумінні героя В. Петров усе таки не надавався, як це видно з його повісті „Без ґрунту“ (див. мою статтю „Повість про Січеслав, або Спогади мистецтвознавця“, „Нові дні“, ч. 265 за 1972 р.) та із отих спогадів Ю. Шереха. Морально повноцінні люди воліють гинути чи хсч кінчати так, як закінчив своє життя мій герой, замість щоб служити потворній поліційній державі. Інакше сказавши, мій герой — це тип примусового „радянського сексота“ взагалі, а не життєвий образ В. Петрова. З огляду на це я змінив і його прізвище.

А що я не міг психологічно відірватися від того, що В. Петров, шпигуючи, обертався серед нас, то я й поєднав цю вигадку із справжніми спогадами про наше літературне та наукове життя на еміграції (таборовий період). У цих своїх спогадах я зберіг навіть справжні прізвища та псевдоніми наших письменників і науковців, як це звичайно й роблять у спогадах. Отже, ця повість — це ніби гібридний твір, як я визначив у своїх критичних статтях такий жанр. Але в мене фрагменти із спогадів цілком підпорядковані сюжетові, нічого непотрібного для розвитку дії я в цей твір не включив. Для більшої правдоподібності я подаю також справжні тексти із протибільшовицьких виступів В. Петрова за виданням: Віктор Петров — „Українські культурні діячі Української РСР 1920 — 1940 (р. р. як) жертви більшовицького терору“. В-во „Пролог“, 1959 р.

В. Ч.

«Але, тікаючи, він майже завжди
потрапляв у гірші обставини.»
Юрій Шерех про Віктора Петрова
(„Україна”, ч. 6, Париж, 1951 р., стор. 425)

Харків — недавня столиця України... Чи ж Харків? Оці повищерблювані зруйнованими будинками вулиці, подзьобані вирвами майдани, руїни, схожі на гостряки скель десь на Місяці, ворохи цегли, кучугури бетонової ла́мані! А сніг клаптами понависав на недоруйнованих стінах, позабілював рани, зробив руїни фантастичними...

Мабуть, таки він, Харків. Бо он стирчить-височіє над усім цим безладдям війни вигорілий усередині, задимлений з вікон неоковирний кістяк Будинка промисловости, єдиного на всю «Радянську» Україну хмаросягу, незграбного наподіблювання Америки. Вікна повилітали, і дим, що йшов із них, повиписував на залізобетонowych стінах темні язика-плями, немов відбитки величезних долонь та порозчепірюваних пальців, а кістяк цілий, стоїть, вигнутий підковою, як мара над покаліченим містом. Ні "свої", „радянські", підкладені перед відступом міни, ні нацистські авіабомби не змогли зрушити цього громаддя залізобетону.

На холодних вулицях людей майже не видно. А як котре й пробіжить, то боязко роззирається на всі боки, намагається ступати якнайлегше, щоб мерзлий сніг під ногами не так дуже скрипів. Хоч місто й під німецькою владою, але й німців не дуже на вулицях видно: вони не звикли до цих східних морозів. Проте вони десь є напевно, і якийсь із завоювників «східного простору» може зненацька вискочити із-за рогу, вигукне «гальт!» або й без попередження вистрілить, приставивши автомата до свого пуза.

Лякала й повиставлювана у вітринах колишніх крамниць собача морда Адольфа Гітлера, з її схожим на куряче крило чубом над вузьким лобом, дарма що під тим брунатним портретом був підпис "Гітлер — визволитель". А щоб цей «визволитель» був ще страшніший, скрізь,

на більш-менш збережених будинках, а подекуди й на руїнах повивішувано великі написи друкованими літерами: «Загрожує розстріл».

А як десь вибухне "радянська" міна уповільненої дії й висадить у повітря якусь будівлю, то тоді німці уже й свідомо полюють на «тубільців», а впійманих вішають на балконах ще цілих будинків.

Від центрального майдану й Будинка промисловости вниз — колишньою Сумською, за більшовицької влади вулицею Карла Лібкнехта, прямий шлях до вокзалу. Але й там замість вокзального будинка також тільки фантастичні руїни, подровалювані стіни й дах.

І от до цих напівзруйнованих стін величезної озії колишнього вокзалу припав якийсь поїзд. За всіма ознаками німецький військовий, бо з нього почали вискакувати, скулуючись від холоду, переважно німецькі воїни у своїх синюватих шинельках. Підтанцювували, вимахували навхрест руками, щоб зігріватися. Проте поміж цими синюватими постатями упробірь прохоплювалися й окремі постаті в цивільному одязі, може, теж німці, а може й місцеві, «тубільці», хто їх знає. Але тільки чоловіки, жінок ані однісінької.

Один з-поміж таких новоприбулих цивільних, продершися крізь руїни вокзалу, не кинувся зразу в якомусь напрямку, а пристояв у нерішучості. Видно було, що не місцевий, бо не знав, очевидно, куди йому йти, хотів спочатку роздивитися. Невисокий на зріст, огряднений, у досить приношеному пальті та в якійсь облізлій шапці, але "золота" оправа окулярів на короткому кушкуватому носі виразно свідчили про те, що це інтелігент. І ці окуляри, бачилося, заваджали йому, бо могли звернути на нього увагу завойовників. Їм же, як про це вони прямо казали, "тубільна" інтелігенція була непотрібна, їм потрібні були тільки раби для фізичної праці. У цьому вони наслідували своїх попередників, що донедавна володіли завойованою Україною, які також винищували "тубільну" інтелігенцію, особливо ту, що не цуралася "тубільної" мови, а залишали тільки робітників та колгоспників.

Отож прибулий цивільний, мабуть, не тільки через пекучий мороз підніс комір пальта та насунув на очі свою шапку: так він трохи заличковував свої "золоті" окуляри.

Але той же мороз так, либонь, дошкуляв новопрібулим німцям, що їм не до полювання на "тубільну" інтелігенцію було, вони швидко розбігалися у визначених їм від начальства напрямках. А одна група хоч і вишикувалася, але швидким маршем, майже підбігцем, під гавкіт-команду танцюристого старшини (ну, й мороз!) подалася головною вулицею до центру міста.

Нарешті й новопрібулий цивільний вирішив іти. Але він не пішов навпростець через привокзальний майдан. Так би його було з усіх боків видно, і він міг би стати метою націлювання для якогось німецького вартового, що, напевно, мусів на вокзалі бути. Він пішов понад вокзалом у ліву руку, а потім попід будинком пошти і там, де привокзальний майдан кінчався, завернув, знов таки ліворуч, у бічну вулицю. Ішов так досить довго. А тоді повернув у вулицю праворуч, що йшла рівнобіжно з головною.

По якомусь часі, оглянувшись, чи немає, бува, поблизу німців або й ще когось небезпечного, бережкий чоловік вийняв з кишені пальта якийсь папірець. То була, мабуть, записка з адресою, і він у неї заглянув низькооко, підштовхнувши перед тим вказівним пальцем лівої руки свої "золоті" окуляри, що з'їжджали на носі. А потім пішов далі, загрюзаючи в цій глухій вулиці в досить глибокий сніг, непротоптаний під дворами. І це було добре: глибокий сніг не скрипів під ногами.

Це була стара, вузька вулиця і, як на воєнний час, майже не зруйнована. Проте й на цій вулиці, хоч ще була досить рання тообідня пора, людей не було, а брами й хвіртки були позачинювані, мовчазні. Це, очевидячки, мандрівника осмілило, він навіть шапку підсунув вище, щоб не заваджала дивитися. Він же тепер чимраз частіше придивлявся до брам та парадних дверей, шукаючи, видимо, потрібного йому числа, перевіряв, заглядаючи у свою записку,

Та от перед одними парадними дверми він рішуче спинився. Поправив знову окуляри, підсунувши вгору вказівним пальцем "золоту" оправу на переніссі, ще раз оглянувся, чи не йде хтось за ним, а тоді зійшов на невисокий ганок, щоб остаточно упевнитися, що знайшов те число, що його шукав. Так, це було, нарешті, те число! Чоловік знайшов поглядом гудзик електричного дзвінка і натиснув його. Раз, удруге. Відгуку ніякого! Тоді він

ударив себе рукою по лобі, згадавши, либонь, що в місті ж могло не бути електрики, або якщо й була, то не для "тубільців", як це німці, він уже знав, робили в заводських містах. Постояв, очевидячки, думаючи, як йому бути. Мерзло скулився, навіть потупав обережно ногами, щоб трохи зігріти їх. А потім ще раз обкинув поглядом вулицю: поблизу не було нічого підозрілого.

Тепер він узяв уже навально й сильно гупати кулаком у двері. Щось живе таки мусіло бути в цій хаті!

Справді, через деякий час за дверми почулася людська хода, і обережний, ледве чутний крізь товсті двері жіночий голос спитався:

— Хто там?

— Це я! — сказав прибулий. Але, подумавши, мабуть, що його голосу за дверми можуть не почути чи не впізнати, ще раз постукав.

Після цього дверина відхилилася, зробивши щілину на розтяг ланцюжка, і в тій щілині показалося жіноче обличчя.

Прибулець похопився заглянути в ту щілину, сказавши:

— Це я... я... Петренко...

Двері знову причинилися, а потім уже без ланцюжка відчинилися. За ними, в притемненому передпокої показалося жіноча постать. Обоє, очевидячки, за одну мить упізнали одне одного, бо прибулий чоловік без запрошення зсередини ускочив до передпокою, а жінка поспішила зачинити й замкнути знову двері, щоб не впускати холоду та щоб ніхто не побачив, що до неї зайшов чужий чоловік.

— Катерино! — вихопилося в Петренка.

— Кого я бачу?! — зраділа й молодиця. — Вадим Платонович? Якби не голос та не сказали, що "Петренко", то й не впізнала б. Це ж стільки років не бачилися! Звідки?

Петренко вхопив обіруч її праву руку (лівою вона тримала хустку під підборіддям, не встигши, мабуть, її зав'язати) і мовчки тиснув, не знаючи, що казати, як її називати — "Катериною" чи також і по-батькові. А запотілі з холоду окуляри не давали йому змоги бачити вираз її обличчя. Тож він кинув її руку, і пальцями взяв витирати полуду з окулярів.

А тим часом господиня заметушилася, запрошуючи його до хати. Він пішов за нею і вже на видному, в ясній кімнаті вийняв з кишені хустку і остаточно протер "бісові" окуляри. Він так і сказав:

— Оці бісові окуляри...

Потім згадав, що в хаті треба скинути шапку, а як скинув, то показав на своїй голові чималу вже лисину, якої Катерина ще в нього не бачила, а також знайомі їй трохи повідгинані вуха. Петренко теж міг тепер краще роздивитися на господиню. Перед ним стояла молодиця, їй уже, либонь, років до тридцяти п'яти бралось, з накинutoю на голові хусткою, що її кінці вона і, ввійшовши до хати, далі тримала рукою під підборіддям. Хустка гострим куреником стояла над її білим чолом, і з-під того куреника вибилося пасмо її прядив'яного на колір волосся, звисаючи майже до її тонких, аж невиразних брів. Стиснуте хусткою з боків обличчя здавалося довгобразим (хоч насправді могло бути й не таке), але тонко вирізьблені, ще молодістю свіжі губи, правильної форми ніс, а особливо тихий смуток її блакитних очей робили це обличчя привабливим. А що й у постаті молодиця була, мовляв, як струнка тополя, то її жіноча привабливість не могла не впадати в око чоловікам.

І для Петренка вона, бачилося, була така. Він із захватом дивився в її такі знайомі й дорогі йому очі.

Нарешті Катерина скинула з голови хустку, показавши ще й коротко підстрижене, м'яке волосся та ніжний овал щік. Запросила гостя сідати, "відпочивати" з дороги.

Тепер Петренко розглянувся по хаті. Це була чимала, досить добре обставлена кімната, що була, мабуть, вітальною, бо з неї видно було двері в іншу кімнату, де була, либонь, спальня. Ще інші двері вели до кухні. Посередині вітальні стояв круглий стіл, із засунутими під нього стільцями, під стіною була м'яка темно-зелена канапа і такого ж кольору фотель. Псувала вітальню залізна грубка, знайома ще з часів революції 1917 року "буржуйка", приєднана бляшаним виводом до кахляної труби. Попри це, як на харківські умови, це було, очевидно, добре мешкання, і воно свідчило про те, що його пожильці не належали за "радянської" влади до переслідуваних людей.

Петренко подякував Катерині за запрошення сідати, але не сідав, ходив по хаті, ворущачи в черевиках пальцями ніг, що в них позаходили зашпори. Хоч йому, одягненому, знадвору й показалося, що в хаті тепло, але насправді в ній було холоднувато, і господиня була в теплому светері, який знадно обтягав її тугі груди. Тож вона, запропонувавши гостеві скинути пальто, додала, що в неї в хаті, на жаль, не дуже тепло: нічим палити.

Проте Петренко таки скинув пальто, повісивши на вішак у передпокої, бо під пальтом у нього був добрий темносиній костюм, а під костюмом він мав ще й светер. Але він з приємністю звернув увагу на вислів господині "у мене в хаті", бо цей вислів підтверджував те, що він уже про неї знав і що, головним чином, і примусило його заїхати до Харкова. З приємністю сконстатував і те, що дітей у цього подружжя, очевидно, не було. З дальшої розмови, уже за столом, коли Катерина подала нагрітий на примусі чай, Петренко остаточно упевнився, що вона, справді, сама: її чоловік, капітан "радянської" армії, відступив, і вона вже давно не має від нього ніяких звісток. Тепер Катерина боялася, щоб хто німцям не виказав, що вона жінка "радянського" військовослужбовця.

— А як же... ви? — запитала вона гостя.

Питавши, вона вагалася, не знала, як його називати — на "ви" чи на "ти". Хоч у першу мить, тоді, як його впускала в хату, вона назвала його по-батькові, але в їхніх колишніх взаєминах було так, що вони зверталися одне до одного на "ти", були "Катерина", навіть "Катруся" й "Вадим". Це було в місті їхньої молодости Січеві, як Вадим любив називати Катеринослав, — українському так називав. Він і її тоді "українізував", возив на Дніпро, на пороги, співали українських пісень. А на вечорах, що їх улаштовувала міська "Просвіта", вона з ним співала дует "Коли розлучаються двоє". На жаль, пізніше, уже за "радлади", склалося так, що вони справді "розлучилися": вона вибрала собі військовика, а він залишився неодружений. Отим то й тепер вона таки сказала йому "ви". Це "ви" могло бути її охороною супроти його можливої спроби відновити колишні відносини. Бо, як не є, вона ж таки чоловікова жінка, заміжня...

— Як ви сюди потрапили? — питалася далі. — Ви

ж, здається, весь час жили в Києві!

Так, він жив у Києві, працював в Академії наук. Правда, було й таке, що він мусів був змандрувати до Ленінграду. Це було тоді, як більшовики почали нищити українську інтелігенцію. Тільки тоді, як почалася війна з Фінляндією, він повернувся знов до Києва. А тепер, як більшовики хапливо евакуювали Київ, він не зміг викрутитись, дуже бо помітною фігурою був. "Чекісти" позаганяли всіх співробітників Академії у вагони і повезли на схід. Але в м. Вовчанському німці розбомбили залізничну станцію й колію так, що поїзд не міг далі йти. Він тоді, під час паніки, вирвався з-під опіки "чекістів" і переховувався, поки німці не зайняли Вовчанського. А тепер оце заїхав до Харкова, тікаючи на захід. Її, Катерину, адресу має ще з Києва, взяв у її приятельки Марії Каплистої, що з нею вона — він знав — листувалася... І натякнув, що він же її, Катерини, ніяк не міг викинути з голови... Катерина раптом почервоніла й опустила очі.

Вадим підсунув вказівним пальцем своєї окуляри — і змінив тему розмови. Сказав, що йому треба тепер знайти якусь кімнату. Він мусить трохи відпочити та подумати, як далі їхати: поїзди ж не ходять регулярно. І він у Вовчанському випадково причепився до німецького військового. Удавав навіть місцевого німця, бо по-німецькому добре цвенькає.

Катерина "набралася духу" і, ще дужче почервонівши, прямо сказала, що хоч у неї й є місце, але вона не хоче, щоб сусіди взяли її на язика... І знов зашарілася, як молода дівчина, її блідаву церу залило трояндовою барвою.

— Я вас розумію, — мовив Вадим не можна сказати щоб бадьорим голосом і також почервонів навіть на лисині, закліпав ніяково очима, схованими за окулярами. — Я, може, перебуду тут лише кілька днів, і на той час, може б, ви мене десь тут у сусідів улаштували... Скажете, що професор з Києва... людина цілком безпечна...

Він устав від столу і заходив по кімнаті. Став проти вікна, що почало дужче намерзати на вечір, затемнюючи сірим смутком кімнату.

Катерина якийсь час сиділа на своєму місці. Мовчала. Їй було шкода безпритульного друга молодости, алеж... вона чоловікова жінка. І Володко ще може повернутися...

Нарешті вона встала і сказала, що в сусідньому дворі живе бездітне літнє подружжя... і вона спробує запитати...

Одягнувшись і лишивши гостя в хаті, вона пішла до тих людей. Та незабаром і повернулася, та ще й з доброю звісткою: ті люди мали порожню кімнату і радо приймали його.

— Вони бояться, щоб німці не зайняли, як та кімната буде порожня, — пояснила.

А потім відвела його до тих сусід. Із спільної розмови з господарями кімнати та Катериною Петренко довідався, що він мусить записатися до міської "Просвіти", бо це тепер та установа, що видає, з дозволу німецької влади, харчові картки. Дали йому й адресу "Просвіти" та сказали, що якраз завтра мають відбутися загальні збори її членів у будинку театру "Березіль".

— Але ми залишимося добрими друзями, — сказав потиху Вадим Катерині, як вона відходила. — Чи не так?

Катерина підвела на нього блакитний смуток своїх очей, усміхнулася ямками на щоках і тим дала свою згоду на "дружбу"

Другого дня Вадим Петренко пішов на збори "Просвіти". Ці збори мали початися о 10 годині ранку, бо вечорами взагалі не можна було ходити по місті.

Ранок хоч і був по-харківському морозний (це ж Північ України), але ясний, бадьорий, а від людської ходи аж дзвінкий. І Петренко йшов бадьорою ритмічною ходою, порипуючи уже втоптаним на хідниках снігом. Несло його й середове почуття визволення з більшовицької неволі, коли йому, хоч і видатному науковцеві, не давали дихати всякі неуки, комісари від науки, коли взагалі нікому не можна було по-людському жити. Правда, ще не знати було, що принесли на Україну й німці (бо інформацій же не було ніяких у цій фактично ще фронтовій смузі). Коди він у поїзді перепитав був одного німця, щоб упевнитися в тому, що йому сказав у Вовчанському галичанин-перекладач, чи то правда, що у Львові є вже український уряд, то німець відловив йому якнайрішучішим тоном: "Найн! Аллес дойч! Аллес дойч!" Ну, але це могла бути ще невизначеність воєнного часу,

пізніше — так він думав — німці зрозуміють, що опанувати такі великі простори, як вони займали, без співпраці з місцевими народами не можна. Та й німці все таки цивілізована європейська нація і не можуть поводитися по-варварському, хоч більшовицька пропаганда по той бік фронту й поширювала про них такі чутки, як от про винищування жидів тощо.

А втім, Петренкові про все це не хотілося покищо думати. Він тепер хотів натішитися хоч би тим, що вже немає того терористичного режиму ось тут, у Харкові, де вже немає ненависних "радянських" установ, "парткомів", "місцевкомів", що допомагали владі тримати людей у повному рабстві, а є вільно утворена "Просвіта", що до неї він тепер ішов. Крім того, була в його "радянському" минулому одна біда-таємниця, що й її він тепер позбувся. Це була така його таємниця, що про неї він не міг би сказати навіть Катерині, та ще й тоді, коли б вона стала його дружиною (а він про це мріяв). Увільнення від цієї біди разом із загальним почуттям визволення з комуністичного рабства робили його подвійно щасливим.

Тож його й несли тепер крила птаха, що вирвався на волю. Хоч іти від його мешкання до уцілілого будинка театру "Березіль" було й далеченько, але він не відчував цієї віддалі. І людей зустрічав з приємністю, декотрі навіть усміхалися до нього, — незнайомі, а усміхалися! Мабуть, не тільки в нього було таке легке почуття визволення, мабуть, і в інших були крила визволення птахів. Ба й німці, що також зрідка траплялися на вулиці, не такі змерзлі, як були попереднього дня, не лякали його, бо сонце, що світило з чистого хоч і холодного неба, підвеселило кожного, в тому числі й німців. Один німець навіть підморгнув йому жартом, як розминався з ним на вузькій протоптаній стежці. Якийсь чемний німець, бо ступнув однією ногою в сніг у той час, як і Петренко ступнув у сніг по своєму боці.

І про Гітлера, бачивши його брунатні портрети у вітринах, Петренко подумав: — "А може ж, він не такий дурень, як дехто, а особливо більшовицькі пропагандисти про нього кажуть, бо опанував культурну націю не шляхом військового перевороту, а вільним голосуванням

німецького народу. Та й для того, щоб завоювати всю Європу, таки треба якогось розуму!"

Аж ось і будинок театру "Березіль". І люди до його входу, то з того, то з того боку прийшовши, забігають. Чути тільки українську мову. Це після десятирічної перерви, коли в Харкові, недавній столиці України, не можна було почути українського слова.

Велика театральна зала вщерть заповнена публікою, навіть на горішніх ярусах повно людей. Це були незвичайні збори "Просвіти", таких зборів ніколи в історії українських "Просвіт" не було. Усякому ж треба їсти, і всі раптом поробилися "українцями", а, реєструючись, навіть змінювали, як могли, російські прізвища на українські. Так із "Кузнецова" робився "Кузнеців"... І головою цієї "Просвіти" був учений сходознавець, який також, либонь, раніше не дуже носився з своїм українським походженням, — Василь Дубрівський. Це також був свого роду парадокс нової ситуації. А крім того: професор, людина в окулярах (між іншим, з вусами голови колишньої "радянської" спілки письменників "Плуг" С. Пилипенка), що раніш не цікавилася ніякою громадською працею, очолила народну "Просвіту"!

Вадим Петренко ще перед початком зборів розшукав десь за сценою Василя Дубрівського, з яким він зустрічався не раз на наукових конференціях, і Дубрівський прийняв його із захватом.

— О, то ви мусите виступити сьогодні перед нашою публікою! — вигукнув, трусячи енергійно Петренкову руку. — Це буде сенсація! Ви ж на всю Україну відома й славна людина! І ви виступите першим, щоб наелектризувати публіку. А потім у нас будуть організаційні справи...

— А про що ж мені говорити? — запитав Вадим Петренко.

— О! — засміявся голова "Просвіти". — Гатіть по більшовиках! Мастіть на всю свою охоту! А для цього не треба готуватися та покликатися на джерела... Виливайте все, що накипіло в кожного з нас отут, — він ударив себе кулаком у груди.

Петренко згодився, і Дубрівський, відкривши через якийсь там час збори, оголосив:

— Панове товариство! До нас прибув відомий український учений Вадим Платонович Петренко!

Буря оплесків ляскотом близьких пташиних крил прокотилася по залі, ударилася луною десь під стелею, на ярусах. І десь там нагорі хтось із молодших вигукнув:

— Слава!

Не можна сказати, щоб так добре привітаний промовець, відомий учений Вадим Петренко не хвилювався перед своїм виступом. Звичайно, він умів говорити прилюдно і навіть славився своїм красномовством, але це були якісь нові умови для його виступу. Хоч як це не дивно, його хвилювало те, що він тепер може говорити так, як думає, не оглядаючись ні на яку цензуру. А полегшувало йому виступ те, що в нього були готові, виношені в душі і, можна сказати, вистраждані думки про той проклятий режим, що так довго не давав йому нормально й чесно (він мав на увазі оту свою таємницю) жити.

І він, вийшовши на авансцену та обкинувши своїми "золотими" окулярами море голів, пліч та обличчів, не дуже, щоправда, видних у напівосвітленій денним світлом з вікон з-під стелі залі, промовив спочатку глухуватим голосом:

— Шановна громадо!

А потім "чистішим" своїм звичайним баритоном:

— Панове товариство! Так звана Жовтнева революція, що сталася 7 листопада 1917 року, звалася, як відомо, за офіційною партійно-радянською номенклатурою, "пролетарською". Це мусіло означати, що в визначенні Жовтневої революції, окрім вказівки на хронологічний момент, було також покликання на соціальний її зміст. Але який саме? Чи значить це, що завдання Жовтневої революції як революції соціальної було в розв'язанні соціальних проблем з метою поліпшення матеріальних умов життя трудящих, знищення соціальних несправедливостей та знесення соціального гноблення?

В одному з оповідань Г. Косинки, написаному на початку 20-их років, селянин скаржить, що його долі ця революція не поліпшила. Даремні скарги й нарікання! Голод на Україні й Надволжі 1922 року, голод на Україні 1933 року, терор, концтабори, злидні протягом 25-річного існування так званої "радвлади" — найкраще свідчення про те, що "радвлада" ніколи й ніяк не дбала і не мала на оці дбати бодай найменшою мірою про поліпшення життєвої долі трудящих. Таке завдання ніколи

не входило в засяг соціальної політики більшовизму. Ленін в'їдливо висміював такі "прекраснодушні ілюзії". Він вірив у можливість побудувати декретами за найкоротший час комунізм, але в справедливості як основу суспільного життя він не вірив. Людина? Це не було передбачене ані статутом, ані програмою ВКП(б). Не скасування соціального лиха і не знесення соціального гніту, а навпаки — загострення їх! Не припинення процесів, властивих капіталістичному суспільству, а навпаки — доведення їх до найвищого напруження й остаточного вияву у формі державного капіталізму!

Більшовики ніколи не визнавали есерівської земельної програми, але, перехопивши есерівське гасло "земля селянам!" і тим забезпечивши для себе в критичний момент боротьби за владу 1917 - 1921 років підтримку селянства, вони на наступному етапі вклали в це гасло протилежний зміст. Провідною тезою соціальної політики більшовиків щодо селянства було не поліпшення економічного становища цього останнього, а навпаки — підірвання його, не надання землі, а навпаки — вилучення її, не зміцнення селянства, а навпаки — знищення його. Офіційною мовою ця політика більшовиків звалася "ліквідацією куркуля як класу на базі суцільної колективізації", а фактично вона поширилася на все селянство, що його загнано в колгоспи і перетворено на новітніх кріпаків, доведено до стану гіршого, як було за поміщицького ладу, закріпачення його. За того ладу селянин тільки мусів кілька днів у тиждень робити на свого пана, але разом з тим мав і своє господарство. Колгоспник нічого свого не мав. Крім того, селян переселювано на Сибір тощо. Почуття власності і зв'язок з землею народження, тобто з батьківщиною, викорінювалося жорстоко, немилосердно. Уявлення "рідної хати" стало на Україні анахронізмом. Робітництво як таке теж опинилося не в кращих умовах...

— Але ми тепер маємо надію, — сказав промовець наостанку, — що відтепер стане справжньою "рідною хатою" для всього українського народу наша багатостраждальна, але така дорога нам Україна. Хай живе Україна!"

І знову буря оплесків зашуміла-залящала в залі та на ярусах, і ще гучніше вигукнув один, а за ним і ще декілька інших похвалу промовцеві:

— Слава! Слава!

А на сцені голова Василь Дубрівський гаряче тиснув йому руку, а він сам червонів від зворушення аж на лисині та кінчиках трохи повідгинаних вух. А в голові шибало:

— "Оце вона, та справжня народна шана! Для цього варто працювати і навіть душу й тіло покласти за Україну, як співають у нашому гімні!"

І, ніби почувши ці його думки, в залі публіка зірвалася на ноги, і сотні голосів злилися в одну душу у співі "Ще не вмерла Україна, і слава, і воля..."

Після того, як спів скінчився, а публіка, застукавши стільцями, знову всілася на своїх місцях, голова оголосив перерву на десять хвилин. А Петренкові сказав, що він може, як хоче, залишитися, але може й іти собі, бо далі буде питання про перереєстрацію членів. Німці кажуть, що дуже вже багато набралось в "Просвіті" "українців"...

Петренко сказав, що він, може б, і залишився, але йому треба добути харчів... Дубрівський не дав йому доказати цю думку до кінця і звернувся до скарбника, щоб той видав "професорові Петренкові" харчову картку.

... А надворі тим часом день став ще веселіший. Сонце яскріло на чистому небі, немов на замовлення, немов знало про піднесений настрій нового мешканця м. Харкова, ділило з ним його радість визволення. Та й мороз чималою мірою пересівся, мало із стріх не капало. Петренкові вчувалося, що трохи чи й горобці десь не цвірінькали, як буває на провесні. Їх, тих горобчиків, ніде не видно було (та й де б їм у цьому нагромадженні цег-

ли, будинків і руїн, загніздитися?), — ніде не видно було, а Петренкові вчувалося їхнє цвірінькання.

Коли Вадим Петренко вийшов із харчової крамниці з пакуночком якихось там крупів, з кількома фунтами картоплі, один зустрічний "тубілець" не втерпів, щоб не обізватися до нього, мовляв, "живемо!" і тим ще дужче підбадьорив його. Петренко й собі засяяв усмішкою на своєму доброму обличчі.

Виникали думки й про те, що він може тепер почати майже наново й своє особисте життя. Сорок років — це ж іще не старість. А особливо, як із Катериною поєднається. Вона ж дала згоду на "дружбу". Чоловік її напевно, не повернеться...

З цим настроєм, і з цими думками Вадим Петренко жваво йшов у напрямку до своєї домівки-кімнати. Зосереджений у собі, він не чув нічого навколо себе. Та й ні до чого було особливо прислухатися: ті вулиці, що ним він ішов, були майже безлюдні. А ще й сніг під ногами скрипів. Тож він за цим скрипом і не почув того, хто йшов за ним невідступно, може, від харчової крамниці, а може, ще й раніше.

Як Петренко уже майже дійшов до "свого" двору, з ним порівнявся, догнавши його, якийсь чоловіча, не німець, а місцевий. Видно було, що він, цей чоловіча, для того, щоб його догнати, додав був ногам ходи (бо передніше, либонь, ішов на певній віддалі) і аж захекався від того.

Порівнявшись з Петренком, чоловіча скосив своїми гострими очима в його бік і привітався, як до знайомого: — Доброго здоров'я, добродію Петренко!

Глянув Петренко — і отерп усім тілом: це був Вергунов! Відрухово Петренко навіть зіщулювався, як перед ударом, заплющив на мить очі. Враження було таке, що він провалюється крізь землю чи, власне, краще було б йому провалитися крізь землю, аніж іти пліч-о-пліч із цим катом. Це ж був колишній його слідчий, а потім зв'язковий з київського ДПУ, його злий демон, що понад десять років сочив кожен рух його тіла, стежив за найменшими проявами його думки, паралізував його життя! Саркастично скривлене в посмішку муре, веснянкувате обличчя Вергунова, заокруглене, як у kota чи пуми, з хижим вишкіром зубів, як був у люті, було добре йому упомку. Рудий чортяка!

— Пізнаєте? — спитався нахаба, скривившись в усмішку.

І простяг Петренкові руку. А, побачивши, що той завагався, чи подавати йому руку, сказав із властивим йому котячим вишкіром:

— Що? Вагаєтесь? Хм! Даремно...

Петренко подав нарешті машинально, як не свою, йому руку. У голові при цьому промайнула навіть думка:

— "А може, й він радий, що визволився? За того ж режиму всі раби, і всі його ненавидять, може, й "чекісти"... тільки, що ніхто не може визволитися..."

— Отак буде краще! — мовив задоволено Вергунов. — Це ви із зборів "Просвіти"? І я звідти... Ви добре го-

ворили! Ну, ви, як відомо, взагалі красномовець. У Києві, бувало... в Академії... Мені не раз доводилося вас там чути. Ви — майже, як Микола Зеров...

А побачивши, що Петренко завертає до "своєї" хвіртки, Вергунов спитався:

— Це ви тут зупинилися? Знайшли кімнату? Добре... Але пройдімося трохи далі. Нам треба про дещо більше поговорити...

— Про що саме? — вихопилося мимохіть Петренкові з уст.

Вергунов голосно засміявся, аж руки потер від задоволення.

— О, в нас із вами є про що говорити! Справ багатько... і справи пекучі...

— Я з вами не хочу мати нічого спільного! — спромігся нарешті на повний голос скрикнути Петренко і, підкинувши вказівним пальцем окуляри, уже прямо подивився у примружені котячі очі свого ворога. Так він ніби скинув із себе несподіване приголомшення. Тут же таки вже інша влада, і він може вдатися до неї, щоб позбутися цього нахаби. Він навіть оглянувся, шукаючи очима потрібного тепер йому німця. Йому вже було ясно, що Вергунов чіпляється до нього як більшовицький агент. Та поблизу не було ані лялечки — ні німців, ні тутешніх, що теж могли б допомогти йому якось спекатися цього ворога.

— Що, дивитися, чи немає німця? — вишкірився Вергунов. І зареготався, як чортяка: — Ха-ха-ха! Безнадійна справа, шановний добродію! Це глуха вулиця, і німці поодиначі бояться й носа сюди показувати. А крім того, у мене ось...

Він поляпав себе долонею по кишені пальта, де в нього, без сумніву, був револьвер.

Петренко аж зупинився, відчувши момент можливої загибелі. А в голові:

— "Отак несподівано загинути! Безглуздо загинути, коли вже, здавалося, вихопився з того кошмару!"

Вергунов цей його здриг укмітив.

— Не бійтеся, — сказав. — Я вас не вбиватиму: немає сенсу. Ви нам потрібний живий, а не мертвий. Крім того, ми зможемо знищити вас і німецькими руками. Ба навіть руками українських націоналістів — мельників чи бандерівців. Для цього досить тільки виявити перед

тими чи тими те, що в цю мить у цій дійсності знаємо тільки ми з вами. Отже, вам бришкати аж ніяк не випадає...

Вони вже йшли знову, і Петренко навіть не зауважив, як віддалився від "своєї" хвіртки. А Вергунов уже говорив спокійно, "діловим тоном":

— Ви, очевидячки, розумієте, що відступ радянських збройних сил не означає, що відступили й органи нашої державної безпеки. Ви ж ось бачите мене, свого доброго знайомого ще з Києва. Я їхав з Києва в тому поїзді, що й ви, тільки не наvertався вам на очі. Поперше, тоді, як ви їхали на схід у нашому поїзді в цьому не було потреби, а подруге — під моєю опікою були не тільки ви,

будь-що-будь уже наш співробітник, а й справжні зубри українського націоналізму, такі, що їх, може, треба було знищити так, як це зробило харківське МВС із своїми. Ви, може, чули про це? Їх вивезли за Харків, а як виявилось, що далі везти ніяк було, їх усіх загнали до клуні і, як свиней, посмалили. Між ними згорів і відомий вам український поет Володимир Свідзінський...

— Свідзінського спалили?! — вжахнувся Вадим Петренко вголос.

— Пішов з димком у самісіньке небо, — пожартував цинічно Вергунов: — Він же був побожний, царство йому небесне... Ну, але в нас такої можливості у Вовчанському не було, і всі такі порозбігалися та поховалися. А коли й ви разом з цими зрадниками дезертирували, то мені доручено було простежити, куди ви подасетесь. Бо ви ж дуже корисна для нас одиниця. Поперше, тому, що ви добре володієте німецькою мовою, а подруге — ви ж знаменитий науковець, а це добре для личкування вашої патріотичної роботи і серед німців, і серед українських націоналістів. Ви свого часу вивчали німецьку мову для наукової роботи, написали багато праць для розвитку української науки, ну, а тепер усе це використовуєте для рятування нашої спільної дорожньої батьківщини від оцієї брунатної зарази. Чи не так?

Петренко мовчав.

— Та й те треба сказати, — вів далі свою мову Вергунов, — що німці й у голові собі не покладають творити самостійну Україну. Ви хоч і знаєте німецьку мову, але, мабуть, не мали змоги прочитати Гітлерів "Майн

Кампф", що в ньому він передбачає винищення всіх слов'ян, у тому числі, зрозуміла річ, і українців. А на доказ цього останнього я можу вас поінформувати про те, що в Києві німці вже розстріляли активних українських націоналістів, що прибули туди із Заходу, — Олену Телігу з її чоловіком, І. Рогача та інших... З цього видно, які марні сподівання українців, у тому числі й ваші.

Вергунов помовчав трохи, а далі:

— Отже, берімося, добродію, до роботи!

Петренко мовчав.

— Беріться до роботи, якщо хочете ще пожити на світі... якщо хочете утекти долі Олени Теліги та інших таких відважних...

— До якої роботи? — муркнув пригноблено Петренко.

— Я вам скажу, до якої, — жвавіше заговорив Вергунов. — Наші люди вже є й у німецьких органах безпеки, в Гестапо тощо, і ми вас влаштуємо дуже легко: ви ж знаєте німецьку мову, відомий український учений. А для личкування ви робіть українську чи — краще сказати — протибільшовицьку роботу на всю свою охоту. Я не випадково похвалив вас за сьогоднішню промову. Виступайте й далі з такими промовами та пишіть протибільшовицькі статті! Лайте й викривайте більшовиків, скільки хочете. Це нам не пошкодить, як і всяка балаканина, бо ми переможемо збройною силою. А тоді ми цю вашу й усіх інших, уже справжніх українських патріотів роботу переробимо так, що ті патріоти стануть зрадниками свого народу, а від цього виграють інтереси нашої великої і, кінець кінцем, непереможної батьківщини — Радянського Союзу. Як і до кого вам для початку звернутися, я вам пізніше скажу. А тепер до побачення!

Він повернувся назад, а Петренко за ним, бож йому треба було йти "додому". А як вони наблизилися до його "домівки", Вергунов сказав:

— Я сюди до вас не ходитиму. Бачитимемось на зборах "Просвіти". Бо й я ж її член. Дивуетесь? (Хоч Петренко ані найменшим звуком чи рухом м'язня на обличчі не виявив здивування). У цьому нічого дивного немає. Я ж теж із діда-прадіда українець. Тільки не знаю, хто — мій дід чи прадід через втрату національної свідомості причепив до прізвища "Вергун" кацапське "-ов". Тепер я тут серед українців і в "Просвіті" уже "Вергун", і

ви так мене називайте. Багато тепер, на час німецької окупації, позмінюють свої прізвища на український лад, сподіваючись, що буде самостійна Україна. Коли я тут перед одним москалем прикинувся українцем, то він сказав із сумом: "Таперя вам, українцам, будет харашо, а нам, русакам, — смерть"... Тим і змінюють прізвища. Але потім їм за це доведеться розплачуватися... хе-хе...

Як вони підійшли до Петренкової хвіртки, Вергунов подав Петренкові свою холодну й гидку, як жаб'яча лапа, руку, власне, так її відчув майже непритомний у цей момент Вадим Петренко, людина, що втратила волю, не встигши на неї й роздивитися.

А Вергунов швидко й не оглядаючись пішов геть, відтак завернув до найближчої іншої вулиці: йому ж, либонь, теж треба було, як тому лисові, замітати за собою сліди.

Що це було? Сон? Продовження того кошмару, що тримав його в своїх лабетах від судової справи так званої Спідки визволення України? Це ж цілковите розбиття його жагучого прагнення волі й увільнення від ганебного "сексотства"! Це знов жаклива безвихідь!

Відімкнувши тремтливими руками двері своєї кімнати, Вадим Петренко вскочив до неї, як до сховища від небезпеки. А потім у голову шибнуло:

— "Яке ж це сховище? Той же катюга знає вже навіть де я оселився! Це в'язнична камера, це клітка!"

І він, справді, забігав по цій кімнаті, нероздягнений, у шапці, із запотілими з холоду окулярами, як загнаний у пастку звір. Навіть стільця ударом ноги перевернув, аж стілець трахнув об підлогу так, що це, можливо, почули господарі. Свідомість того, що ті можуть прибігти до нього, занепокоєні, стримала його несамовиту лють (на кого? на невловного ворога?), і він схаменувся. А що полуда з окулярів тимчасом зійшла, то він роззирнувся по кімнаті так, ніби її вперше бачив. Так, це була звичайна невеличка кімната, з одним замерзлим вікном, з ліжком, із двома стільцями і столиком для обідів та писання. Але вона була тепер рівнозначна в'язничній камері! Більшовицькі агенти вже сочитимуть його в ній!

Пойнятий невимовним розпачем, він упав, нероздягнений, на ліжко, здушуючи в собі беззвучне ридання...

Аж нескоро заспокоївся. І тоді звелось на пам'яті...

...Весна 1929 року. Страшна подія: академіка Сергія Єфремова заарештовано. Того видатного українського вченого, що мав охоронну грамоту від "всеукраїнського старости" Г. Петровського... Потім ще Андрія Ніковського, ще когось, ще і ще... На Хрещатику він, Вадим Петренко, випадково наскочив на українського письменника Степана Васильченка, що "летів" кудись переляканий, з витріщеними очима.

— Чули? — кинув той на бігу. — Всю українську інтелігенцію заарештовують! Ми пропали...

Роззирнувся на всі боки, чи ніхто сказаного не почув, — і побіг далі...

Справді, тоді така загроза нависла над усіма свідомими українцями в цій "українській республіці". Почали надходити відомості, що такі арешти проведено не тільки в Києві, а й у всіх інших головніших містах України — в Одесі, в Дніпропетровському (в Січеславі!), в Харкові, в Чернігові... А він, Петренко б то, був близький друг Сергія Єфремова, уважав за честь і щастя для себе бути другом цієї великої людини. І він місця собі не знаходив, передчуваючи біду, не спав ночами, прислухуючись, чи не їде по нього "чорний ворон". Проте минули дні за днями, тижні за тижнями, а його не чіпали. По Києві пішла чутка, що С. Єфремов ні в чім не признається. Та й у чому він міг би признаватися? Працював науково... та й годі. В політику не втручався...

Через деякий час почали говорити про якусь "Спілку визволення України... І от однієї ночі "чорний ворон" таки приїхав і по нього, по Вадима Петренка.

Але слідчий, оцей Вергунов, сказав, що його не заарештовано, а "викликано" тільки як "свідка". Справа в тому, — сказав Вергунов, — що "академік" (Вергунов вимовив це слово з в'їдливим сарказмом) "розколовся" і назвав серед своїх друзів і його, Вадима Платоновича Петренка.

— Чи правда цьому? — спитався удавано байдужим голосом, вдивляючися своїми котячими, якимись зеленими на колір очима в обличчя допитуваного Вергунов.

Як ти скажеш, що неправда, коли це правда? Ну, працювали в одній установі, в Академії наук, обидва літературознавці, умови були такі, що часом мусіли працювати над тим самим матеріалом...

— Умгу, — промимрив Вергунов. — Тоді напишіть, будь ласка, свою автобіографію.

Він нахилився до шухляди свого стола, вийняв кілька аркушів білого паперу і поклав його перед Петренком (Петренко сидів біля того самого столу, тільки з протилежного боку), а потім підсунув до нього ще каламар і дав ручку з пером. Мовив "спокійним" голосом:

— Можете не поспішати: часу маємо досить. Головне — пишіть правду, — підкреслив. Пам'ятаєте, як у святому письмі сказано? "Пізнайте правду — і правда визволить вас". Бачите, я хоч і "чекіст", а святе письмо знаю.

Далі замуликав якусь там пісеньку і пішов з кімнати. А сердешний "свідок" ухопився за голову і деякий час, замість щоб писати, сидів отак. Згадка про святе письмо в устах Вергунова не була випадкова: він, Петренко, був духовного походження, і то був натяк на це. А таке "соцпоходження" було майже рівнозначне з "контрреволюцією". І Петренко не міг у своїй автобіографії про це своє походження не написати. І він написав: "Народився в сім'ї священика..." Писав цю автобіографію довго: почав десь о дев'ятій годині ранку, а закінчив по дванадцятій, опівдні. Власне, він написав був швидше, та Вергунов, вернувшись і поглянувши на рукопис, порвав його на дрібні клаптики і кинув до коша. Запропонував написати "краще", "повніше".

— Це ж чистий сором, — сказав: — така учена людина, а написала так примітивно! Ви ж співробітник Академії наук, так і пишіть як академік. Пишіть серйозно, ми ж із вами не гратимемось у піжмурки...

Через деякий час повторилася така сама історія. Аж тоді, як Вергунов прийшов утретє, видимо, пообідавши, він визнав автобіографію "можливою".

Він сів на своє місце за столом, і між ними почалася "розмова".

— Ну, от, — відгикнувши добрий обід, мовив катюга. — Написали, кажу, можливо. Тільки не зовсім добре визначили своє "соцпоходження". Ви написали, що народилися в сім'ї священика, тимчасом як, за нашими інформаціями, ваш батько був протоієреєм, викладачем київської духовної семінарії, а потім ще й єпископом. Але я не буду чіплятися до цього: коли ви народилися, він, справді, був ще священиком. Тільки ж ви, мабуть,

розумієте, що й це, з нашого погляду, не дуже добре походження, бож усе духівництво належало до експлуататорської класи. А як узяти на увагу те, що вашого батька висвятили на єпископа 1918 року, тобто тоді, як була так звана самостійна Україна, то це ще дужче "обтяжує" ваше походження. Він же міг бути петлюрівцем або гетьманцем. Я цим не хочу сказати, що ви відповідаєте за свого батька, священика чи єпископа, що, як відомо, не довго й був єпископом, щось із рік чи може, трохи більше, а потім помер. Але з самого того факту, що ви духовного походження, впливає для вас потреба довести, що ви, всупереч такому... хм... непролетарському чи що походженню, не ворог радянської влади. Бож відомо, і ви, напевно, добре знаєте, що служителі релігійних культів не дуже люблять нашу владу. А для того, щоб ми знали, що ви не ворог радянської влади, ви повинні допомагати нам викривати її ворогів. От хотів би я запитати вас: чи відбулося свого часу в мешканні академіка Сергія Єфремова жалобне засідання... ну, може, не засідання, а якісь поминки чи що по небіжчикові Симонові Петлюрі, як його якийсь там Шварцбарт застрелив у Парижі?

Холодний піт виступив на чолі в допитуваного: такий факт був. А Вергунов уп'явся в нього, як павук у свою жертву, своїми колючими очима, витягнув уперед свою тупу котячу морду. Чекав.

— Був такий факт чи ні?

Петренкові голова пішла обертом. Такий факт був... був! І вже, може, сам Єфремов про це сказав! Як бути? Ну, як бути, Боже ти мій?!

— Був чи...?

— Був, — майже прошепотів допитуваний.

— Ну, от і добре. А тепер почекайте!

Він потиснув гудзика електричного дзвінка, зачекав, поки увійшов вартовий, а тоді звелів йому привести заарештованого Сергія Єфремова. Петренко похолов усім тілом: це мали бути його зводи з Сергієм Олександровичем! І він муситиме увічі тій добрій людині це сказати, "утопити" її! Потім його тіло опустилося в якусь прірву байдужості...

Вергунов теж якийсь час мовчав. А потім оглянувся на вікно, що було за його спиною, і сказав звичайним "людським" голосом:

— А надворі, бачте, весна. Чудова весна! Так і тягне піти в Пролетарський сад. Як він звався раніш? Здається, "Царський"... Ви в Києві зросли — повинні знати... Ну, а тепер "Пролетарський", бо й влада наша пролетарська... Так от, кажу, так і тягне піти в Пролетарський сад, поглянути на Дніпро. Не думайте, що я, "чечіст", не розумію краси природи! О, я з насолодою пішов би хоч і зараз на Дніпро... Звідти видно далеко синіну чернігівських лісів, що так і пориває в далечінь, на лоно природи! Але повинність охороняти нашу рідну радянську владу примушує мене сидіти тут і бабратися хоч би в отакій нудній справі, як ваша Спілка визволення України...

— "Спілка визволення України?!" — ударило Петренкові в голову. — Так і мене до неї пришивають?!"

— Але про це пізніше, — сказав Вергунов. — А тепер я хочу про красу природи. Погляньте! — махнув він рукою назад себе в напрямку вікна. — Це ж, справді, чудово! Чи як ви, товаришу Петренко, гадаєте? Може, скажете, неправда?

Петренкові це вже скидалося на глузування, і він мовчав.

— Еге, — тягнув Вергунов. — Хоч ви нічого не кажете, та я по ваших очах бачу, що ви згідні зі мною щодо весни і нашої київської краси природи. У всякому разі це не те, що на якихось там далеких Соловецьких островах, де сірі, холодні скелі... де білі ведмеді... Я там, щоправда, не був, але ті, що там побували (а мені доводилося розмовляти й з такими)... ті, що там побували, про це мені розповідали. Поганенько там. А є в Радянському Союзі ще гірші місця, такі, як от Колима, взагалі Заполяр'я...

Монолог Вергунова перебив стукіт у двері, він гукнув:

— Будь ласка!

Відчинилися двері, і вартовий увів Сергія Єфремова. Вергунов дав знак вартовому вийти, а Єфремову вказав рукою на стілець з вужчого боку столу, щоб сів. Як той сів, Петренко обережно підвів очі на нього.

Сумний був цей колишній в'язень ще царських тюрем, у яких він сидів за українську справу. Ця людина йшла на все, щоб наблизити день волі для всіх народів

царської "тюрми народів", як назвав цю державу свого часу Ленін, а дочекалася отакого знущання у тій державі, що її створив не хто як той же таки Ленін! За три чи, може, трохи більше місяців після того, як Петренко востаннє Єфремова бачив, той схуд і засох ще дужче (бо був і раніш худорлявий, непоказний у постаті), а його солом'яного кольору вуса, спущені на запалощокому обличчі "по-козацькому" вниз, потоншали й покоротшали. Він теж скинув непомітно очима на Петренка (сиділи ж один проти одного, лише трохи, через ріг столу, навскоси), зразу, либонь, догадавшись, для чого його сюди приведено.

Проте ні той, ні той не обізвалися один до одного ані звуком, немов би це зустрілися зовсім незнайомі люди.

Вергунов звернувся до Єфремова:

— Так от, підслідний, ви заперечуєте, що справили жалобу по небіжчикові Петлюрі у вашому мешканні... по "неповинно убієнному" Симонові Петлюрі, а ваш близький співробітник і навіть друг Вадим Платонович Петренко каже, що таке було. Чи так, товаришу Петренко?

І він, Вадим Платонович Петренко, занурений у туман байдужості, заплющив очі (щоб не бачити відданого на жертву учителя й друга Єфремова!) і ледве чутно промовив:

— Так, це було... Що тут уже крутити, Сергію Олександровичу?

Але після цього мимохіль глянув на Єфремова — і побачив: у того на очі наринали сльози. А це, мабуть, означало: той, кого він так "вибілював", намагався не вплутувати у справу, так легко, без вагання перечепив його!

І Єфремов сказав, не чекаючи запитання Вергунова:

— Ну, хай уже й було...

Вергунов дзенькнув дзвінком, викликаючи вартового, вартовий увійшов і забрав заарештованого Єфремова. А як ті вийшли, Вергунов бадьоро підскочив із свого стільця, простягнув через стіл руку до Петренка, ухопив його руку й міцно потиснув. Далі він знову сів, забігаючи своїми котячими очима по столі, ніби чогось шукаючи, навіть обома долонями поляскав по тому столі, Петренкові навіть почулося, що він немов кіт мирно замурчав.

Нарешті відсунув шухляду, ухопив там якийсь папірець і підсунув його до Петренка, — однією рукою підсунув папірець, а другою послужливо дав ручку в його праву руку, сказавши:

— А тепер, будь ласка, підпишіть оце!

І він, Вадим Платонович Петренко, все ще занурений у тупу байдужість, зробив машинальний рух — підписав. Як у сні, без участі свідомости. І тільки тоді, як уже підписав, прочитав крізь завісу сліз на своїх очах, що то було зобов'язання бути таємним співробітником органів Державного політичного управління УРСР...

— "Що я роблю?" — мляво заворушилася думка в його голові. — "Що я зробив, Боже ти мій?!"

А потім, немов зів'явши всім тілом, напівпритомний, він поклав голову на ту свою правицю, з якої щойно випало ганебне перо. Тарас Шевченко, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Володимир Винниченко подивилися на нього з докором... Уся історія святої боротьби за волю України глянула на нього із зневагою... глянула й відвернулася як від зрадника... А якісь чортячі тіні застрибали перед його на мить затемненим зором у радісному захваті: "Сексот! Сексот! Сексот!"

Вергунов мусів торкнути його за плече, а потім за руку, щоб та рука взяла готову вже перепустку на вихід із цієї страшної установи. Та Петренкова — не Петренкова рука взяла папірця, а Вергунов, що опинився вже по цей бік столу, допоміг йому, як хворому, звестися на ноги. І він мовчки вийшов у застелений м'яким килимом, як у готелі, коридор. Постояв, роздивляючися, куди йти, побачив сходи вниз і подалу, нога за ногою пішов, тримаючись рукою з перепусткою за поруччя сходів.

А в голові йому крутилося прислів'я: "Зав'яз пазурець... Зав'яз пазурець — і пташці кінець"...

Проте це ще тільки "зав'яз" його "пазурець", а "кінець" відсувався надалі. Це ж йому не тільки забезпечило фізичне збереження, а й зміцнило його посаду в Академії. Сорок п'ять суджених у справі СБУ на чолі з Сергієм Єфремовим і тисячі несуджених діячів української науки й культури пішли в небуття, а він, Вадим Петренко, працював науково далі, заглиблюючись переважно в далеке археологічне минуле. Велика чистка Академії на початку 30-их років його не зачепила. Його праці вида-

вали, його слава росла. А ця слава приваблювала до нього, "старого (але ще при повній силі!) парубка" жінок, що просто полювали на нього. А як його запрошено 1935 року на спеціальне засідання Комітету охорони пам'яток мистецтва в м. Січеславі, там його підхопила відома співачка Вольська, і він пережив з нею шалене кохання. Пізніше він описав те кохання в повісті "Без ґрунту".

Але чи був він щасливий? На це питання можна відповісти іншим питанням: чи був щасливий євангельський Юда, продавши свого Вчителя? А він же, Вадим Петренко, мусів "продавати" й далі своїх товаришів праці, коли Москва вирішила винищити до ноги українську інтелігенцію. Хоч він свідомо намагався якнайменшою мірою це робити, але не завжди міг "викрутитися". Ніхто з його академічного середовища не знав, що він, відомий науковець, потайки, темними вечорами, як злодій, прокрадався попід будинками, щоб непомітно проскочити у двері тієї ненависної установи та з'являтися до Вергунова з своїми юдиними "звітами". Це була мука для нього. Часто йому снівся Сергій Єфремов, що десь нідів — доходили до Києва такі відомості — у політізоляторі в м. Володимирі. І такі сни отруювали йому життя. Нарешті він зважився на розпачливий хід: користуючися своїми науковими зв'язками, він перевівся на роботу до Ленінграду, сподіваючись, що Вергунов дасть йому спокій. І, справді, це на деякий час звільнило його від "звітів". Та от почалася війна з Фінляндією, що її, ту війну, нібито провадила тільки Ленінградська військова округа. Це йому загрожувало мобілізацією в армію, і він кинувся звідти навтьоки... І прибув знову до Києва.

Вергунов, звичайно, його знов "знайшов", але вже не дуже його потребував: української інтелігенції в Києві вже майже не було, за винятком таких, як і сам Петренко, тобто тих, що були на "подвійній службі" — в Академії чи в університеті і в НКВС... "Робота" для нього знов знайшлася лише тоді, коли Сталін уклав спілку з Гітлером і "узз'єднав" Західну Україну з УРСР. Тоді його послано до Львова на посаду директора Інституту фолкльору. Довірливі галичани, чувши з його уст українську мову, що в їхньому розумінні була несумісна із зрадництвом, летіли, як та нетля на свічку вночі, на свою загибель. З них особливо впала йому в очі красуня Чи-

жович, попівна з походження, яку він міг би з першої зустрічі "утопити", така вона була необережна. Але її врятувала її врода: він закохався в неї. Не нашкодив він багато галичанам тільки через те, що події розвивалися занадто швидко, і він у Львові не довго "працював". Загубив він в тому вирі подій і ту галичанку...

Ну, а тепер у нього була Катерина...

Став йому на пам'яті й інший, подібний до його випадок фізичного збереження українського письменника. Був грудень 1934 року. Це сталося того дня, коли в пресі було оголошено про розстріл Г. Косинки, О. Влизька, К. Буревія, Д. Фальківського та інших українських письменників. Микола Зеров, схвилюваний несподіваною звісткою, піддавшись першому вияву почуття, сказав у мешканні М. Рильського: "Вшануймо загиблих!" Він був поет і, як поет, був схильний до деякої деклямаційної патетичності. Схвилюване почуття вимагало вислову. Слова, що вихопилися під першим враженням у вузькому гурті приятелів, стали предметом окремого детального розгляду під час слідства, зводів Зерова з Рильським, обвинуваченням Зерова в протирадянській демонстрації, ба більше — в організації громадського вшанування розстріляних! Зерову, Филиповичу, Лебедеві дали по десять років далеких таборів з конфіскацією всього їм належного майна. А фізично зберігся господар мешкання славетний поет Максим Рильський...

Рильський став навіть членом комуністичної партії... А це вже зробило неможливим будь-який відступ для бідолахи, і він, напевно, у Вовчанському не міг навіть пробувати залишитися на Україні...

Ну, а він, Петренко, оце спробував був виборсатися з тих проклятих тенет. А насправді ще дужче заборсався уже обома ногами...

І раптом його свідомість осяяла ідея можливості помсти тій ненависній (будь вона тричі проклята!) владі. Він же тепер має змогу викривати її для... личкування свого шпигунства! І він буде її викривати! Це будуть його т е р е з и б о р о т ь б и : на одну шальку він кластиме "звіти" Вергунову, особливо щодо німців, очевидячки, вже не менших ворогів України, як і більшовики, а на другу — свої викриття більшовицьких жорстокостей. І ця шалька повинна переважити!

Він схопився з ліжка, кинувся до столу і взяв гарячково й натхненно писати статтю "Більшовики й інтелігенція", що її він, може, надрукує в уже видаваній у Харкові газеті "Нова Україна" чи десь інде під німецькою окупацією...

Одного дня, прийшовши над вечір до Катерини, Вадим Петренко не абияк її налякав. Коли вона, на його стукіт у двері (тричі, як умовилися), відчинила парадні двері, то побачила його в незвичайному і навряд чи доречному як на його "професорське" звання та "золоті" окуляри ученого вигляді: він був у синюватій уніформі німецького вояка, в шинелі й кашкеті.

— Що з вами, Вадиме Платоновичу? — скрикнула Катерина здивовано і навіть відступила, збентежена, назад. — Для чого це?

— Впускайте до хати, бо я змерз, — сказав Петренко весело. — Ця ж німецька шинелька не розрахована на східноєвропейські морози. Та й вуха я під цим кашкетом чи не повідморожував...

І він потер жартома руками в рукавичках свої трохи взагалі повідстовбурчувані, а тепер ще й червоні вуха.

— Впускайте, кажу! У хаті все поясню...

Катерині ця його веселість і цей жартівливий тон показалися трохи чи не робленими.

— "А може він випивши?" — подумала.

Але з його близького вже біля неї подиху, змішаного з холодною парою (він же, скинувши рукавичку з правої руки, потиснув уже її руку) сивушного запаху не було чути.

У передпокої Петренко протер запотілі окуляри, скинув кашкета й шинелю, повісивши їх на вішаку, і Катерина побачила його в притемненому вже передпокої у військовому мундурі, що обтягав його досить округлий животик і тим самим усю його постать трохи підтягав, робив навіть молодшою, стрункішою, як рівняти до його попереднього вигляду в цивільному.

— Ну, як? — жартував далі Вадим Платонович, обмикуючи вниз поли свого сурдута. — Хлопець хоч куди козак? Чи не так?

Катерина й далі уперто думала, що його веселість

і жарти неприродні, — тож вона тільки знизнула мовчки плечима, що були тепер прикриті теплим шалем, і повела його до вітальні, у приємне тепло, що йшло від знайомої ще з часів революції, а тепер знов відновленої в правах "буржуйки", в якій досить весело горіли дрова.

— О, та в вас тут чудово! — скрикнув Вадим, гріючи над "буржуйкою" руки. — Жіночий геній і за таких, як оце тепер, умов може створити "хатній затишок", — вів він далі своєю мову. — Жінки ж колись у печерах уміли створювати "родинні вогнища" і тим приваблювали заволод-чоловіків. А тепер же знов настали майже такі печерні умови...

Катерина, здавалося, свідомо відхилила цей натяк, бо не думала приваблювати його до свого "вогнища", а щоб перебити цю розмову, сказала:

— Якщо у вас зайшли зашпори в руки, то треба в холодну воду їх, а не гріти над пічкою, — і кинулася була до кухні по воду. Але Петренко її спинив, сказавши, що зашпорів у його руках немає. Тоді вона запросила його сідати в недалекий від пічки фотель, а сама присіла на канапу, що стояла недалеко від того фотелю.

Вадим сів і, тримаючи ще простягнуті руки над пічкою, повернувся до неї своєю лобатою, ніби хлоп'ячою (хоч і з лисиною вже) головою і сказав:

— Ну, от і добре! Тепер навіть можна заспівати...

І він проказав розспівно:

— "Ти сидиш край ватрану і ди-ивишся ти, як пома-алу ватран догоря-ає..."

Катерина сказала, що, на жаль, їй доводиться тепер підтримувати вогонь у "ватрані" краденими дровами. І ці дрова вона принесла з поблизького парку, де люди крадькома розбирають паркан. Що буде, як цей паркан скінчиться, вона не знає.

Тепер Петренко перейшов на поважний тон і сказав, заспокоюючи її:

— Не журіться: оцей ось мундур допоможе нам тепер добувати і дрова, і все.

— Вам, може, й допоможе, а мені — ні, — мовила сумовито Катерина, все ще не розуміючи його "веселого" настрою.

— Як ви можете так казати? Хіба ми не домовилися

з вами, що будемо друзями? А я вас, як друга, не можу залишити в біді...

А потім узяв "пояснювати", що за "метаморфоза" сталася з ним. Він улаштувався перекладачем при німецькому штабі, — отож і німецьку уніформу довелося надати. Це так званий "штаб Розенберга"... Розенберг — міністер, що очолює Східне міністерство в Берліні. Він балтійський німець з походження, знає відносини в Російській імперії, а через те краще, ніж інші німці, орієнтується і в відносинах у "Радянському Союзі", сприяє українцям, щоб розбити той "Союз". Якщо німці дадуть якусь державу українцям, то тільки завдяки його впливам на Гітлера. Ото ж логічно впливає з цього, що українські патріоти повинні допомагати йому. Тутешній штаб Розенберга організує агітаційно-пропагандивний поїзд. Це має бути, зрозуміла річ, насамперед протибільшовицька пропаганда, але українці можуть використати її й для своєї справи. А що в цьому разі цілі німецькі й українські збігаються, то це легко буде зробити. Уже навіть задумано видавати журнал "Український засів", а він, оцей-о Петренко — знову пожартував — буде його редагувати...

Та Катерина й далі не так слухала його, як думала про нього. Вона не могла не звернути уваги на те, що він оповідав якимось нерівно, неупевнено, збивався з "поважного" тону. Вона підозрівала, що за цим його "поясненням" ховалася якась інша, уже справжня правда, а ним, цим "поясненням", він тільки приличковував її та виправдував свою "метаморфозу". Вона навіть думала, що цей мундур насправді відчужує його. Тож слухала мовчки, не перепитувала.

...Еге, треба використовувати всяку можливість для визволення України, казав далі Петренко. Історія українського народу не дуже була щедра на такі можливості. Насправді й німці люкищо нічого не обіцяють, і Розенберг не такий уже впливовий у них міністер. Але можна сподіватися, що коли вони вичерпають свої сили, то їм потрібні будуть і українці, потрібна буде й українська армія. А тепер треба готуватися до того моменту, пролазити в їхні "штаби" тощо. Досі це робили тільки галичани чи взагалі західні українці, а наддніпрянці огиналися... Але й наддніпрянці та кубанці мусять включи-

тися в це, якщо не хочуть прогавити таку можливість...

Катерина вже згоджувалася, що логіка його міркувань була переконлива, але ніяк не могла позбутися думки про те, що за всією цією його балакучістю ховається якась його таємниця. Бо чому саме він, не такий уже й молодий професор, співробітник Академії наук, мав би "залазити" в ті німецькі штаби? Хай би це робили молодші!

Надворі почало смеркати, наморозь на вікнах по темніла. Катерина встала з канапи, щоб позапинати вікна. Вадим вийшов у передпокій до свого одягу і взяв там з кишені шинелі дві стеаринові свічки, а також якийсь верчик. Повернувшись, він поклав верчик на стіл, а для свічки попросив у Катерини "якусь посудину", щоб поставити її. Катерина дала йому склянку, а Вадим, поставивши в ту склянку свічку, вийняв з кишені сурдута запальничку і засвітив її. Засвічена свічка змінила вигляд кімнати, зарухавши по ній світлотінями, що їх робило коливання язичка полум'я.

Цю хитливість освітлення збільшували ще й вогняні очі "буржуйки", що поблискувала з-посеред кімнати. Катерина поставила на "буржуйку" чайник, що незабаром тихомирно зашумів, навіваючи спокій і на присутню в кімнаті пару. Катерина заходила готувати вечерю. Вешталася по кімнаті — застеляла чистою скатертиною стіл, ставила посуд, клала виделки, ножі. А Вадим милувався її стрункою постаттю, м'якими рухами її рук. Вона ніби плавала в невиразному освітленні кімнати, то зникала десь у кухні, то виходила в освітлення. Від цих рухів вона навіть зашарілася на виду, а її прядив'яне волосся неслухняним пасмом спадало на її чоло, — тоді вона підкидала його рукою, струшувала головою, щоб те пасмо лягло на своє місце.

Вадим теж не сидів уже в своєму фотелі, а ходив (хоч і без видимої потреби) по кімнаті. Йому хотілося допомагати їй у готуванні вечері.

— Розгорніть отой пакуночок, — сказав Катерині, вказавши на свій верчик (Катерина, застилавши стіл, прийняла була його зі столу й переклала на менший столик, що стояв під стіною).

Катерина розгорнула той верчик: там була булка й накраяна шинка.

Нарешті чайник закипів, забулькав, зачмихав носи-

ком, виганяючи теплу пару. Здавалося, що від цієї пари у заслоненій на вікнах від надвірного світу кімнати стало тепліше, затишніше, тихомирніше, так, ніби ніде на світі ніякої війни й не було.

Як усе на столі було готове, Катерина запросила Вадима до вечері. Вадимові булка й шинка зробили цю вечерю майже передвоєнною, особливо для Катерини, яка як жінка військовика, привілейованого в "соціалістичній" державі чоловіка, не знала тих харчових труднощів, що їх знали звичайні "громадяни" цієї нібито "найдемократичнішої держави в світі", де всі, згідно з її конституцією, були рівні. Чоловік її забезпечував добре, та й сама вона, вчителюючи, трохи підробляла собі, головним чином, на дрібні витрати, на жіночі "витребеньки", як часом казала (хоч насправді вона ніколи не надавала цим жіночим "витребенькам" особливої ваги, але мусила бути на вечорах, влаштовуваних для старшин у домі Червоної армії). Тим то й не зовсім була їй зрозуміла Вадимова ворожість до "радвледи" як такої, — тим більше, що й сам він — так вона думала — належав до вищих кіл як співробітник Академії наук. Може, тільки "українське почуття", любов до України, виплекана в неї замолоду, була в неї співзвучна з таким же почуттям та любов'ю Вадимовою. Це почуття й ця любов у її чоловіка Володимира Осадчого, як всесоюзного військовика-професіонала, хоч і українця, була цілком атрофована, і ця його байдужість до українства частенько її навіть дратувала.

Взагалі вона була освіченіша й інтелігентніша за свого чоловіка, і в їхньому подружньому житті їй бракувало інтелектуальної атмосфери. А тепер цю атмосферу приніс до неї видатний науковець Вадим Петренко, він же розворушував і її любов до України, і це не могло не прихилити її до нього навіть проти свідомого опору з її боку. Проте від цієї прихильності було ще далеко до того, що його сподівався від неї цей "видатний науковець".

Вадим став говорити про українську справу й за вечерю. Підштовхнули його до цієї теми далекі вибухи: то війна нагадувала про себе. А рев літаків, що незабаром почувся, показав, що то були вибухи авіаційних бомб.

— Більшовицькі бомби, — сказав Вадим, прислухавшись. — За всіма ознаками можна припускати, що незабаром німцям буде скрутню. Під Сталінградом у них уже справи зовсім погані. Але це для нашої справи добре: коли їм зіб'ють пиху й зарозумілість, то й ми, українці, станемо їм потрібні. Вони муситимуть створити українську армію. А ми з свого боку, як я вже казав вам, повинні докласти всіх зусиль, щоб не потрапити знову в лабеті тієї потвори, що не давала Україні жити, що так брутально знищила після смерті Миколи Скрипника здобутки нашої культури...

Помовчав трохи, а тоді взяв говорити далі:

— Еге... Не виключене, що нам скоро доведеться тікати з Харкова. До речі, — звернувся він до Катерини: — як ви думаєте, тікатимете чи...? Я думаю, що коли сюди наблизиться фронт, то й вам не слід залишатися в цьому місті...

Катерина не зразу відгукнулась. А потім нерішуче сказала:

— Я не знаю, як бути.

— Я розумію вас, — повів мову далі Вадим з явним заміром щось важливе для нього з'ясувати. — Ви сподіваєтеся, що, може, Володимир вернеться. Але з того, що ви мені оповідали, що ще до падіння Харкова від нього не було звістки, можна припускати, що він... не повернеться... Я хочу сказати, — похопився він поправитись, побачивши, як смуток пробіг по Катериненім обличчі, — я хотів сказати, що в цьому можна сумніватися. Це раз. А друге: у Харкові може бути такий бій, як під Сталінградом, де, кажуть, не залишилося каменя на камені. Якщо таке буде й у Харкові, то під румовищами загине все живе. І я скажу прямо: я боюся за вас. Ви ж знаєте мої колишні почуття до вас, і я ще й тепер можу сказати, що ті почуття й досі не зовсім вигасли. Мені траплялися різні жінки, та я не міг вас викинути з серця. Це була й причина, що я саме до Харкова звернув, тікаючи на захід...

Це останнє не легко було йому сказати. На його округлому, збільшеному лисиною чолі виступили краплі поту, лисина й вуха почервоніли (скільки це можна було бачити при світлі свічки). Він навіть зняв для чогось окуляри і став їх протирати хусткою; виїнятою з кишені. Кліпав "винувано" незвичлими без окулярів ди-

витися очима.

Катерина також зашарілася рожево-трояндним рум'янцем на всьому своєму обличчі.

Запанувала досить прикра мовчанка. Вадим устав від столу й почав ходити по кімнаті. Катерина мовчки взяла прибирати зі столу. Вадим повернувся до теми про можливу евакуацію Харкова:

— Якщо ви думаєте залишитися тут, то майте на увазі, що більшовицький режим по-давньому жорстокий і тих, хто залишився під німцями, з власної охоти чи випадково, по голівці не погладить...

Катерина на це нічого не сказала.

Але попрощатися тепер і піти Вадим не міг: це б могло означати кінець тієї "дружби", що їй приобіцяла була Катерина і що нею він так дорожив. Тим то він попросив у Катерини дозволу залишитися в неї ще трохи. І вмотивував це тим, що хотів їй прочитати статтю, що їй він написав для першого числа журналу "Український засів".

— Знаєте, мені хочеться, щоб хтось прослухав мої думки, — сказав.

Катерина залюбки "дозволила", бо, справді, що їй робити такого довгого зимового вечора?

Прибравши зі столу, вона підкинула дрів у "буржуйку", а потім сіла на канапу в улюбленій позі — підібгавши під себе ноги. На плечі накинула шаль. І наставлялася слухати.

Вадим присунув "свій" фотель до столу, де було більше світла від свічки, і вийнявши з нагрудної кишені рукопис, почав читати:

«Більшовики й інтелігенція. Епоха відродження, що прийшла на зміну Середньовіччю, висунула на перший план розум, освіту й науку. Розум був протипоставлений фізичній силі, освіта й переконання — насильству, наука й воля критичного досліджу — загальнообов'язковій догмі. Освіта, а не народження й майновий стан почали визначати суспільне становище людини. Здобуваючи освіту, людина ставала поза своїм колишнім соціальним станом. У процесі історичного розвитку це призвело до витворення окремої суспільної верстви — інтелігенції, що, в свою чергу, призвело до гострого розмежування людей розумової і людей фізичної праці.

Наша епоха, ХХ сторіччя, висунула на порядок денний як чергову соціальну проблему, що підлягає розв'язанню, проблему ліквідації протилежності між розумовою й фізичною працею. Спроби розв'язати цю проблему з боку більшовизму були типові для останнього. Він уклав у ці спроби властиві йому якості: брутальність, жорстокість і хаотичну квапливість. Просвітницькому й економічному способам розв'язання цієї проблеми — шляхом поступового поширення освіти в масах та піднесення матеріального добробуту мас, — більшовизм протипоставив свій власний шлях — шлях державно-партійного апарату. Ліквідацію протилежності між робітниками фізичної й розумової праці більшовизм обернув на ліквідацію робітників розумової праці. Знищення протилежності обернулося на знищення інтелігенції. Інтелігенція як окрема група повинна бути заперечена і пролетаріят повинен заступити місце інтелігенції.»

Вадим читав трохи охрипим, але приємним голосом. Це читання ніби згладило прикрість попередньої розмови і відновило між господиною й гостем мирну атмосферу. А це вже була та інтелектуальна атмосфера, що її не міг давати Катерині її чоловік Володимир.

Аж тепер Вадим зібрався "додому". Коли він, відходячи, удався до старого ще дореволюційного звичаю — поцілував Катеринину руку, з таким значенням, щоб вона йому простила його "зухвальство", Катерина відчула до нього щось схоже на ніжність. І з вдячністю підвела на нього блакитний смуток своїх очей.

Було вже пізно. Десь знову гупали бомби. І вона майже з жалем випускала свого гостя з хати, уже боячись самоти.

А потім, залишившись сама, вже в ліжку, Катерина довго не могла заснути. Думала. Думки були всякі, але найдовше не йшла їй з голови Вадимова "метаморфоза". Катерина добре знала його колишню нехоть до військових, він навіть ставився зневажливо до них як до "вузьколобих". І раптом сам зробився військовиком, заговорив про потребу української армії! А може, він не злюбив був військовиків через те, що один із них переміг його в її серці? А тепер, може, хоче приподобитися їй військовою, хай і чужою уніформою? Але, правду сказавши, він трохи смішний у цій німецькій уніфор-

мі, в кашкеті, насунутім на його трохи повідгинані вуха. Смішний, але вона не могла б сказати, що... неприємний. Не могло її не зацікавлювати й його виразно-запобігливе ставлення до неї. Такий славний учений, академік, а упадає біля неї, як... звичайний чоловік!

За руїнами вокзалу, на запасній колії стояв один пасажирський вагон, а в тому вагоні містився „штаб Розенберга". У цьому вагоні вже працювали агітатори й пропагандисти „Нової Європи", що її заплянував не менший (а може, й більший!) за Сталіна „геній" — Адольф Гітлер. Собача морда цього „генія" настирливо муляла очі працівникам у всіх переділах (купе) цього вагона, зокрема й у тому, де мав свою редакцію Вадим Платонович Петренко. У цьому переділі Вадим Петренко гарячково готував перше число журналу „Український засів". До нього приходили, з дозволу німецьких вартових, що охороняли вокзал, українські письменники. З них відомий був тільки один — Аркадій Любченко. Як він залишився серед живих після постишевського нищення української інтелігенції, годі було пояснити. А він же був ще й „позапартійний"! Може, тому, що був малопродуктивний, а, буди редактором у „Державному видавництві України", тільки перевидавав свої старі твори. Проте тепер з нього був не менший український патріот, як і з Петренка.

Петренко, побачивши його (вони були раніше знайомі), не міг не скрикнути:

— Як вам пощастило залишитися?

Та він тільки махнув рукою, мовляв: „не питаєте"! А натомість сказав:

— Я ще й досі схвилюваний. Оце йду, розумієте, дивлюсь, а на Міській управі має великий жовто-блакитний прапор, — уперше вивісили. Я так схвилювався, горло мені стиснуло так, що поспішив далі від людей, збочив у провулок повз „Березіль" і пройшов по Лимарській повз Оперу. Щоб не бачили, що на очах у мене сльози... Як ми стужилися за вільним національним життям!

Колишній смаглявий красень, Любченко тепер виглядав мізерно: був хворий на якусь там шлункову хворобу.

Решта були здебільша нові, не знані за „радянської” влади письменники, такі, що, очевидно, не хотіли грати під ніжку більшовикам, бо ненавиділи їх так, як і увесь „радянський народ”, називаний в „бадьорій” пісні „Якщо завтра війна...”

в однині, хоч охоплював 180 народів колишньої Російської імперії, їх ненавидів. І ці письменники приносили Вадимові Петренкові такий матеріал, що його він залюбки клав на шальку визволення українського народу. Він свідомо, з таких міркувань, а не для того, щоб догодити німцям, яких уже встиг „розкусити”, добирав такий матеріал до друку.

От принесла йому свої спогади чи нариси про голод 1933 року письменниця, що назвала себе „Олена Звичайна”, хоч на вигляд була не зовсім звичайна: висока на зріст і з таким владним голосом, що з нею годі було б сперечатися. Але сперечатися з нею й не треба було. Вона була переслідувана за більшовиків, її чоловік відпрацював багато років у каторжних сибірських таборах, а її спогади про сталінський голод були великої ваги матеріалом для визвольної шальки українського народу.

Характерний для редакторської роботи Вадима Петренка випадок стався з іншою письменницею, теж невідомою до цих днів в українській літературі, дарма що вона була вже жінка на літі. На прізвище. Скоромна, приглухувата й заїкувата, з якою через те трудно було говорити, але це була людина з виношеними в душі поглядами, а ті її погляди не надавалися для Петренкової „української” шальки, бо були в дусі теоретичного християнського всепрощення. А Вадим же кипів почуттям помсти до тих, що навіть тут, де не було їхньої влади, тримали його в своїх „ежових” накожнях! Скоромна принесла цілком літературно написане оповідання „Дощ іде”, а в цьому оповіданні вона вивела переживання однієї дівчини під час війни, що ще точилася, її християнську поведінку. Вона знайшла в лісі мокрої осінньої пори пораненого „радянського” вояка, сина голови їхньої „сільради”, що за більшовицької влади знищив її, цієї дівчини, батьків. Спочатку вона, замість щоб порятувати того пораненого вояка, прив’язала його

го до дерева на явну загибель, та потім її „християнське” сумління заговорило, і вона пішла відв’язала та притягла його до хати його матері.

— Ні! — сказав рішуче Вадим Петренко. — Треба відкинути цей християнський кінець. Християнство для боротьби з ворогами людської свободи не годиться. Цей вояк-ворог мусить загинути! Мусить перемогти помста!

І він аж розхвилювався, як казав це, його лисина й крайчики вух почервоніли. Скоромна, теж червоніючи і заїкуючись, мусіла, кінець кінцем, згодитися на потрібне редакторіві закінчення.

Прийшов доцент харківського університету Юрій Шевель, з яким треба було делікатніше говорити. Шевель був в українстві певною мірою неофіт, і його треба було зберегти для української справи. Тут же, на центральних і східних українських землях, збереглося так мало українських діячів, їх більшовики ще до війни мало не на сто відсотків винищили.

Юрій Шевель був ще досить молода людина, з тонкою високою постаттю та довгою шиєю, на якій була маленька голова, прикрита м’якеньким рудуватим волоссям. В його постаті й ході було щось від довгошиїї фігури й гойдливої ходи жирафи, але шаржувати цю постать не можна було, бо він говорив поважно й розумно.

Між Петренком і Шевелем відбулася поважна розмова на тему про можливий і бажаний дальший розвиток українського письменства. Ось фрагмент із тієї розмови

Ш е в е л ь. А як ви, добродію, розумієте дальший за нових умов розвиток українського письменства?

П е т р е н к о. Треба передусім позбутися казенного „соцреалізму”, а в ідеології жидо-більшовизму.

Ш е в е л ь. Цього, на мою думку, мало, — я маю на увазі викорінення „соцреалізму”. Щодо „жидо-більшовизму”, то я волів би не вживати цього вислову.

П е т р е н к о. А хіба не жиди запровадили в нас цей жакливий режим? Знаєте, хто були оті найближчі поплічники в Леніна? Лев Троцький — Бронштейн, Сте-

клов — Нахамкес, Зінов'єв — Апфельбаум, Каменєв — Розенфельд, Радек — Сабельсон і так далі. Усіх не перелічити, бо в перших урядових органах СРСР на 501 особу жидів було 406... А скільки їх було в органах ЧК! У звіті англійського Скотлянд-ярду з 16 липня 1919 року сказано: „Більшовики в Росії — це інтернаціональний рух, що його контролюють жиди”.

Ш е в е л ь. Ну, добре, не говорімо про це. Я вважаю, що в літературі все таки має переважати форма, а не зміст. Що ви думаєте, про можливі формальні шукання?

П е т р е н к о. Думаю, що її насамперед треба відетнографізувати. Хоч я й етнограф у науці, але до літератури в мене інший підхід...

Ш е в е л ь. Алеж це вже зроблено раніш у творчості Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Винниченка!

П е т р е н к о. Можливо, що я висловився невдало, вживши слова „відетнографізувати”. Краще сказати: „відреалізувати”. Або ще краще: підкинути до реалізму якусь дозу національного волюнтаризму в дусі ідей Дмитра Донцова.

Ш е в е л ь (сміється своїм неприємним горловим смішком). Отакої! Та це ж буде те саме, що й „соцреалізм”, тільки з іншим другим складником: замість комуністичної романтики буде націоналістична романтика. Ні це, на мою думку, не годиться. Пам'ятаєте „Нову генерацію”... журнал, що його, з благословення М. Скрипника, редагував Михайль Семенко? Нам треба орієнтуватися на Європу, а в Європі тепер намітилася тенденція руйнування старих форм... Це Архипенко в скульптурі, абстрактне мистецтво взагалі, сюрреалізм, алогізми в літературних текстах...

П е т р е н к о (перебиваючи співрозмовника, що починав розпалюватися). Алеж нам треба повести маси українського народу на боротьбу з більшовизмом! А з Архипенком цього не можна зрбити... Може, це добре для тих народів, що їм уже нічого робити поза мистецтвом, бо мають свої держави... А для нас це зайва розкіш, якщо це „розкішню” можна назвати... а не абсурдом взагалі...

У нього в голові ворухнулася думка про його „українську шальку” терезів, а на неї навряд чи можна покласти Архипенкову творчість чи викаблучування М. Семенка в літературі. Правда, з цього виходила ніби службова роля мистецтва й письменства, тобто їхня неминуча тенденційність, що завжди і скрізь була згубна для великого мистецтва, для великої літератури, але...

Висловлені вище Петренкові думки перебив зневажливий горловий Шевелів смішок.

На цьому їхня розмова скінчилася. Спосіб сперечатися в Шевеля був такий, що це співрозмовника знеохочувало. Особливо неприємний був отой його смішок, що часом звучав як сарказм на знак його вищости. Проте він залишив у редактора на столі цікаву статтю про... творчість Г. Квітки-Основ'яненка. Прощаючись, він подав Петренкові руку, гойднув малою головою жирази на своїй довгій шиї і розлив масло усмішки на своєму безвусому й безбородому видочкові (вуса й борода були б у нього руді, якби він не голив їх). Проте ця усмішка не згладила в Петренка прикрого враження від розмови з ним.

— „Задавака!” — думав про нього Петренко, проводжаючи його спину поглядом.

Свідком цієї розмови був маленький, сухенький чоловічок на прізвище... Орел, що під час розмови ані писнув, але пізніше, базуючись на висловлюванні Юрія Шевеля проти „жидо-більшовизму”, написав на нього „заяву”, що він, мовляв, „жид”. А що він, той чоловічок, не знав, як з тією „заявою” досягнути до німців, то поніс її до голови „Просвіти” В. Дубрівського. Той узяв її, приобіцяв передати, куди слід, але цього не зробив, а натомість показав її Шевелеві і потім, при очах цього останнього, знищив як безпідставний наклеп.

...У Харкові редакції „Українського засіву” не довелося довго залишатися. Поразка німців під Сталінградом не забарилася відбитися на всьому фронті: німці, мерзнучи та потопаючи в східноєвропейських снігах, панічно почали відкочуватися назад. Петренко встиг видати лише двоє чисел.

Коли одержано наказ відступати й у пропагандивному поїзді, Вадим Петренко прибіг до Катерини Осадчої і майже силоміць заходився пакувати її речі до вте-

чі з Харкова. Казав, що забере її в свій вагон, бо інші люди такої можливості не мають і вже, як йому відомо, пішки тікають на захід. Наприклад, доцент університету Юрій Шевель посадив свою стару матір на ручні саночки і так повіз. На шляхах, кажуть, сила-силенна людей з такими саночками, з дітьми, з клунками на плечах. Отож не може бути навіть мови про те, щоб вона, Катерина б то, тут залишилася!

І дивне диво: Катерина ані словечком не стала уперерік. Вона тільки запитала, як і що можна брати.

— Найпотрібніше з одягу, — сказав Вадим, роззираючись по її хаті. — Те, що влізе найбільше в чотири валізи. Бо в нас же тільки чотири руки, — посміхнувся: дві у мене, — показав свої руки, — а дві у вас... Та ще те, що можна взяти в кишені. Хоч у вагоні можна й більше покласти, але хто-зна, чи не доведеться десь хапливо пересідати. Я все своє маю на собі та в наплечнику, згідно з прислів'ям стародавніх *"omnia mea mecum porto."*

Тепер Катерина й собі заметушилася. Витягала валізки з якихось там закутків, висувала шухляди комоду, натоптувала в них жіночих суконь, білизни. Запах не зовсім звичної для Вадима чистої жіночої білизни „ударив” йому в ніс, викликаючи потаємну жадобу взаємлення з цією такою любов'ю йому жінкою... Але хапання забила в нього цю жадобу: треба було поспішати. Цю насолоду треба було відкласти на пізніше... А тепер дзенькав посуд у буфеті, дзвеніло столове срібло в руках у Катерини... Що з цього брати? Що кидати? Це ж вага не абияка, особливо посуд! А ще ж дрібниці жіночого туалету! Усякі там дзеркальця, пудри, масті...

На туалетному столику стояв фотопортрет Володимира. Невеликий, у рамочці. Брати його чи..? Катерина оглянулася на Вадима, немов ховалася з цією думкою. А потім ухопила швиденько тее фото так, щоб Вадим не бачив, сховала його під блюзку і, нагнувшись над валізою так, що Вадим цього її руху не зауважив, засунула під білизну.

А підганяла їх чутна вже зблизька канонада, що свідчила про наближення фронту. Вадим казав, що їхній поїзд має від'їхати ще завідна, бо вночі на вокзал

можуть налетіти більшовицькі літаки.

А була пообідня вже пора. Коли вони вийшли з своїми валіzkами на ганок, холодне зимове сонце уже зовсім було похилене на захід. Катерина замкнула парадні двері, а потім повернулася обличчям до Вадима — Вадим побачив у світлі того зимового сонця, що з очей у неї закапали рясні беззвучні сльози. Вадим розумів її: їй важко було погодитися з тим, що вона, може, вже назавжди покидає насиджене „вогнище”. Неспішивши пригорнути засмучену жінку, він тільки взяв її за лікоть і мовив потиху:

— Заспокоїться! Будьте мужні! Це війна...

Катерина раптом затурбувалася: а що зробити з ключем від цієї хати?

— Я підупрощаюся з Непотами, вони залишаються, — сказала Катерина, мавши на увазі, очевидно, ки, zostавити в них ключа.

Коли вона за хвилину повернулася, на очах її все ще блищали сльози: вона й у Непот, мабуть, плакала. Вадим відчув до неї таку ніжність, якої давно вже ні до однієї жінки не відчував, і ця ніжність з могутньою силою підказувала йому потребу рятувати її, забрати з собою. Він, бачилося, ладен був понести її на руках...

Але... треба було нести важкенькі валізи. Він випробував на вагу всі чотири, щоб собі взяти найважчі. А потім того вони зійшли, так навантажені, з ганку і пішли, порипуючи мерзлим снігом (а мороз на вечір зростав на силі, притискав) у напрямку до вокзалу. Бачили, як із деяких дворів визирили перелякані люди, що, мабуть, теж лагодилися в дорогу. Бачили й таких, що вже також ішли чи то до вокзалу, чи то кудись інде з своїми манатками на плечах та у валізах...

Це „радянські громадяни” тікали від „своєї”, будь вона тричі проклята! „радянської” влади. Нечуване в історії парадоксальне явище! Це, очевидно, були ті, що не сподівалися „ласки” від тієї влади. А чого тікала Катерина? Чому вона так беззаперечно підкорилася „наказові” все таки чужої їй людини — Вадима Петренка? Може, вона піддалась загальній паніці, а може й... боялася втратити цю „чужу людину”? Хто-й-зна... Вона, мабуть, і сама не могла б відповісти на ці питання...

А гармати гуркали, здавалося, чимраз ближче, „підганяли” втікачів. І наша пара пришвидшувала ходу. Ішли майже мовчки, тільки зрідка перекидалися незначними словами, що якось недоречно звучали в передвечірній тиші вулиці. Пропагандивний поїзд складався вже з трьох вагонів, а в тих вагонах розташувалася редакція „Українського засіву”, вся управа харківської „Просвіти” на чолі з Василем Дубрівським, якийсь Харківський технологічний інститут та окремі українські діячі й письменники, що мали якусь протекцію або від Вадима Петренка, або від Василя Дубрівського. Був серед цих людей і обербургомістр м. Харкова Семененко, що йому в цьому місті вже нічого було робити.

Ці три вагони причепили до якогось німецького військового поїзда, і він від’їхав зі станції Харків ще до заходу сонця. Але на станції Лозовій ці харківські вагони відчепили від німецького поїзда і причепили до двох „теплушок”, що в них їхав увесь український „актив” м. Січеслава на чолі з проф. Олійниченком.

У січеславських вагонах було „веселіше”, ніж у харківських. Цю „веселість” створював сам професор Олійниченко, на вигляд справжній козарлюга-запорожець: високий, дебелий і широкий у плечах, мордатий (морда, мовляв, хоч цуценят бий), а його сизуватий ніс свідчив про те, що він, за прикладом давніх запоріжців, не цурався чарки. Та він і забезпечив себе в цьому розумінні на дорогу: в його „теплушці” була діжка з солоними огірками, декілька мішків з борошном, два чи три окости шинки, сало, сулії з самогоном. Мав він і відповідне товариство для бенкетування.

Худорлява й вимучена на вигляд Олійниченкова жіноча „половина” тільки те й робила, що смажила млинці на „буржуйці”, поставлений серед „теплушки”, та подавала на дошку, примощену замість стола посеред вагона. Шинку края великим колодієм сам господар — професор Олійниченко.

Час від часу в „теплушці” зривалися „козацькі” співи, здебільшого весела пісня „Гей, наливайте повнії чари, щоб через вінця лилося...”

„Білою вороною” серед цієї публіки був професор і письменник з Північного Кавказу довготелесий і вже лисий Василь Гірчак, що самогону не вживав і через

те тримався осторонь від цієї „козацької” компанії.

— Який же з вас козак, як цураєтесь оковитої? — глумував з нього завжди підхмелений Олійниченко. — А ще й з Кубані! (Насправді він був не кубанець, а січеславець, тільки у тридцятих роках його туди загнала „рідна радавлада”).

Василь Гірчак, що на короткий час зупинився був по дорозі з Північного Кавказу в м. Січеславів, знав, що Олійниченко в тому місті „понастановляв” сам себе майже на всі керівні пости: був головою Української ради, директором Транспортного інституту, ректором університету, випхнувши звідти проф. І. Розгона. І скрізь одержував платню карбованцями „Райхскомісаріату України”, з німецькими написами на них.

Василеві Гірчаківі було більше до мислі товариство в харківських вагонах, зокрема сам Вадим Петренко, що з ним він ще 1922 року познайомився в Києві, в Академії наук, куди він уперше з’їздив, мавши рекомендаційний лист від свого вчителя Петра Єфремова до Сергія Єфремова, який і познайомив його тоді з Петренком. У тому вагоні Василь Гірчак побачив і Петренкову „супутницю” Катерину Осадчу, що була в вагоні за господиню. Але ніхто не казав йому, що то Петренкова шлюбна чи нешлюбна жінка. І зовні це на таке не скидалося. Йому вподобався блакитний смуток її очей, як і вся незвична для Північного Кавказу русявість її вроди. Та він тримався осторонь від неї, зважаючи на наявність ближчого для неї друга — Вадима Петренка.

У цьому вагоні кипіла й редакційна робота, готування до друку „Українського засіву”, а це теж було привабою для письменника Гірчака.

З Лозової цей поїзд з утікачами скерували на Полтаву, а звідси був прямий шлях на Київ.

У Києві німці відібрали в харків’ян їхні пасажирські вагони, а для втікачів залишили тільки січеславські „теплушки”, і до „теплушок” перегнали й тих харків’ян, які хотіли їхати далі на захід — до Львова. До Олійниченкової „теплушки” перенесли свої манатки й Вадим Петренко та Катерина Осадча.

Проте Петренкові не довелося далі їхати у цій „теплушці”. Одного дня (а ці „теплушки” стояли декілька днів на запасній колії, чекаючи, поки їх причеплять до якогось поїзда, що йтиме на захід) його викликав

якийсь чоловіча, відвів трохи від вагонів і... передав привіт від „товариша” Вергунова.

Чоловіча не справляв враження дуже хороброї людини, він увесь час ховав голову, ніби від холоду (бо мороз був таки добрий), у піднесений комір пальта, навіть розглядався на всі боки, як говорив, та й говорив притишеним голосом. Можливо, що це був теж один із примусових „сексотів” і тільки з наказу виконував доручене йому небезпечне завдання.

Для Вадима Петренка те, що він сказав йому, було, як удар по голові: йому наказано не їхати далі, а залишитися в Києві і з'явитися на таку то адресу, де на нього мав чекати сам Вергунов. Передавши це, чоловіча зник.

А Петренко повернувся до вагона, де на нього нетерпляче чекала Катерина, а передніше навіть відсувала важкі двері, щоб поглянути, де він пішов з тим чоловіком. Але на неї кричали, щоб не напускала холоду, і вона мусіла засувати двері. Тепер вона зустріла Петренка сльозом своїх очей, а в тих очах була тривога й запитання: що, мовляв, сталося? що то за чоловік?

А що цим випадком зацікавилися й інші пожилці вагону, то Петренко відповів усім на повний голос:

— Панове товариство! Справи складаються так, що я ще мушу залишитися в Києві, не поїду далі з вами...

— Які справи? Чому? — посипалися запитання.

Але Вадим Петренко відмовився пояснювати, натякнувши невиразно на те, що це пов'язане з його німецькою уніформною, він мусить щось робити.... він же не для прикраси в цю уніформу одягнувся. Звичайно, за німецької влади німецька уніформа була не тільки ознакою якоїсь там влади, а й певних обов'язків, — це всі розуміли.

А коли Петренко, узявши свій наплечник та течку (портфель) з редакційними матеріалами і при цьому натякнувши, що журнал друкуватиме в Києві, обійшов на прощання всіх пожилців вагону, тиснучи щиро кожному руку, то, прощаючися з Олійниченком, сказав йому:

— А вас, пане професоре, я прошу подбати про оцю мою землячку, — він зробив рух у бік Катерини. — Я її вивіз із Харкова і тим морально зобов'язався довести кудись у безпечне місце. А вам я, — натякнув,

— за цю послугу пізніше подякую.

Олійниченко був, як звичайно, напідпитку і весело „заприсягнувся” при свідках, що це доручення з приємністю виконає.

А Катерина зізла з вагона слідком за Петренком, щоб його провести до виходу з вокзалу чи хоч до перону. Зайшовши за вагони так, що їх не стало видно з вагонів (якби хто спробував, відсунувши двері, підглядати), вони стали. Катерина видивилася питально Вадимові в вічі, сподіваючися, либонь, що він їй скаже правду. Та він і їй всієї правди, зрозуміла річ, не міг сказати. Він і їй покликався на уніформу, тільки додав, що це пов'язане з тією „українською роботою”, що про неї він казав ще в Харкові, зокрема з друкуванням журналу „Український засів”.

— Його ж таки треба на Україні видати! — сказав. І чомусь почервонів аж до чола та кінчиків вух (хоч цього Катерина й не помітила, бо вони були червоні від морозу). А потім, побачивши в її очах щирий смуток розлуки, він раптом обійняв її і поцілував в уста. Катерина також пригорнулася до нього. Віддано, тремтливо, немов передчувала, що втрачає його назавжди.

Але Вадим сказав їй заспокійливо:

— Ідьте до Львова, а як треба буде — й далі на захід, а я вас не забуду — розшукаю.

Хоч вони ще говорили одне одному „ви” і ні він, ні вона навіть не натякнули на те, що вже стали рідні, але розставалися з такими почуттями. У блакитному

смутку Катерининих очей навіть заблищали сльози, але мовою жадне з них не сказало про те, що само, здавалося, просилося на язик, — про можливе одруження.

А як Вадим, нарешті, віддалився від неї — пішов як німець у синюватій німецькій шинелі й таким же кашкеті, Катерина стояла й дивилася слідком за ним, аж поки він не сховався за руїнами вокзалу. І знову в неї, як і тоді в Харкові, не було певности, що за сказаним про „українську роботу” не ховалася якась інша, справжня правда. Згадувала, що Вадим не дуже дивився їй у вічі, як казав про ту „українську роботу”.

Подавши Вергунову „звіт” про тих „зрадників”, що тікали на захід перед наступом Червоної армії і тим поклавши пайку на шальку ворога, Вадим Петренко залишився на деякий час у Києві для того, щоб покласти більшу пайку на шальку визволення українського народу — видати журнал «Український засів». До зібраного в Харкові матеріалу він приєднав „київський” матеріал, зокрема незакінчене оповідання розстріляного 1934 року письменника Г. Косинки «Фавст».

Ще третє число «Українського засіву»^{не} вийшло, як уже треба було тікати з Києва, бо більшовики захопили Полтаву. Третє число вийшло у Вінниці. А тоді Вергунов наказав Петренкові їхати до Берліну, а там його мали влаштувати у Східньому міністерстві. І все сталося, як у казці: якісь таємні сили перенесли його до Берліну (він їхав уже в розкішному німецькому вагоні), влаштували у Східньому міністерстві Альфреда Розенберга. Аж він сам дивувався: які все таки — думав — ті німці наївні! носяться з ним, ворожим шпигуном, як із писаною торбою! Сам міністер Розенберг прийняв його на авдієнції, з очевидною приємністю розмовляючи з ним по-російському. Балтійський німець з походження — він не міг позбутися симпатій до Росії, до її літератури й культури, хоч з політичних причин і підтримував українців.

Або ще таке: гітлерівці наслідували більшовиків у жорстокості, але ту їхню жорстокість більшовицькі агенти скеровували часто на тих, що були ворогами більшовиків і могли бути їхніми друзями. Так вони розстріляли в Києві Олену Телігу та інших українських патріотів...

Було в Петренка таке навіть враження, що нижчі службовці цього міністерства, німці, вважали для себе за честь бути в приятні з таким видатним науковцем, а декотрі навіть запобігали його лаки.

Ще більше, зрозуміла річ, розраховували на його прихильність українські інтелігенти, що прибували до Берліну і насамперед у цьому Східньому міністерстві шукали якогось пристановища, роботи (здебільша він їх скеровував до „штабів Розенберга”). Отак одного дня завітав до нього той харківський доцент Юрій Шевель, що розмовляв із ним на харківському вокзалі в редакції «Українського засіву» про можливі шляхи розвитку вільного українського письменства й мистецтва: при-

ніс заяву з проською дати йому можливість взяти участь у творенні «Нової Європи», що її запланував великий фюрер Адольф Гітлер. Щиро хотів він, той доцент, будувати таку Європу чи ні, але пристановища шукав.

Петренко згадав, що тоді цей доцент був пихатий „осібняк” (як казали галичани), із зневажливо відкопленою спідньою губою, і говорив таким тоном, що з ним трудно було сперечатися. Але тепер це був покірливий, як те телятко, що дві матки ссе, людець, і говорив він запобігливим тоном, оздоблюючи улесливу мову своїм горловим смішком, в якому не було й сліду від колишнього сарказму, навпаки, його супроводило розтоплене масло усмішки на його виду. Він навіть червонів, і та червонява доходила аж до його біластих вій. Таку саму покірливість виявляла й Шевелева довготелеса постать, що зігнулася в три погібелі, як він сідав на вказане йому біля Петренкового столу крісло.

І Петренко не міг би сказати, що йому не було приємно, бачивши такі вихиляси цього задаваки. Та й взагалі він не раз ловив себе на почутті мимовільного задоволення овоєю владущою особою...

Хм, „владущою”... Насправді це було тільки вдень, на роботі, коли йому треба було удавати „важну персону”, коли він навіть говорив з усіма своїм „авторитетним” баритоном. А ночами, прибувши німецьким авто до „свого” готелю, опинившись на самоті та скинувши ненависну шпигунську уніформу, він то падав у розпачі на ліжко, намагаючись про все на світі забути, то раптом схоплювався й починав бігати по кімнаті, зубами скреготав на самого себе.

Він же не міг не пам'ятати увесь час того, що ота його „влада” не від нього, не від його здібностей походить, а від тієї шпигунської мережі, що в ній він заборсався. Ходила ж чутка (може, її поширювали більшовицькі агенти), що навіть замісник Адольфа Гітлера Борман був замотаний у цю величезну шпигунську більшовицьку мережу.

Проте не було виключене, що Гестапо цю мережу могло розкрити, зокрема виявити й його справжню роллю, і це була ще одна з „можливостей”, що катувала його ночами. Найменший звук у лункому готелевому коридорі, ледве вловний шерех під дверима його кімнати напружували його слух до болю в вухах...

Та не коли ж як ночами він мусів робити й свою юдину „роботу” — писати „звіти” для Вергунова, що йшли кудись там німецькою військовою поштою. І оту заяву харківського доцента він скопіював, взявши з собою до готелю, та переслав, куди слід. Хоч той доцент через його пиху та зарозумілість і не був йому особисто приємний, але все таки це був український діяч, і, шкодивши йому, він, Петренко, шкодив своєму українському народові та клав вагу на шальку його ворога.

Час від часу він мусів писати „звіти” і про українську газету «Голос», що її редагував Богдан Кравців, та про журнальчик «Дозвілля» з редактором Спиридоном Довгалем на чолі, — хто там з письменників-утікачів друкувався і що писав. Підла, юдина „робота”!

Єдиною сатисфакцією було для нього те, що він міг брати реванш: ночами ж він хапався за перо і писав викривальні статті про більшовизм, з офіційного погляду, „жидо-більшовизм” і друкував у тому ж «Голосі», а часом і в «Дозвіллі».

Це все було ваговитим на шальці українського народу, на шальці його визволення.

На цю шальку він поклав і 4, число «Українського засіву», виданих у Берліні (хоч і без зазначення місця видання).

Болючість його становища збільшувалася в міру того, як гітлерівський «Райх» дедалі більше корчився в передсмертних конвульсіях.

А події були такі: замах на Гітлера — і страта замахівців... західні держави висадили десант на Півночі Франції... зі сходу наближалися сталінські орди...

У зв'язку з цими подіями і шпигунська „команда” кидала ним (Петренком би то) у різних напрямках. Коли почали розбудовувати власівську армію, йому наказано приєднатися до її штабу. У зв'язку з цим він познайомився з якимсь Юрієм Музиченком, що теж приєднався до цього штабу, „репрезентуючи” український сектор цієї армії, і в нього не могло не бути такої підозри, що той стежить за ним так, як він мусів стежити за Музиченком та іншими. Коли полковник Кирило Дацько якимось здобув „доручення” створити якийсь український осередок у Берліні, він мусів туди навідатися, щоб занотувати, хто та хто з тим Дацьком єднається.

У тому „осередку” він побачив голі кімнати, стіни яких чомусь були обвішані портретами українських гетьманів, перемальованими, мабуть, з «Ілюстрованої історії України» М. Грушевського... Довелося йому стежити й за генералом Шандруком, що почав був творити «Українську національну армію»...

Частенюк йому доводилося виїжджати й поза межі Берліну. Отак він поїхав до табору Вустрів, що в ньому була скупчена українська інтелігенція, переважно молоді письменники.

До Вустрів повів його полковник Дацько, що мав там жінку, а частково й сам там мешкав.

Вустрівський табір — це були дерев’яні бараки, обгороджені колючим дротом, і з цього табору нікого без особливого дозволу не випускали, дарма що цих людей німці нібито готували на вільних протибільшовицьких пропагандистів. Були в ньому не тільки українські письменники та науковці, а й письменники та науковці різних інших поневолених в «Радянському Союзі» народів. Кожна національна група мала свої бараки й своїх керівників. Українську групу очолював Грицай, а над українськими письменниками „головував” Володимир Жилі, з тих, либонь, міркувань, що він, як галичанин, володів німецькою мовою.

Парадоксом цього табору було те, що німецьким начальником над ним був „зондерфюрер” вірменської раси, та ще й якийсь недійшлий у фізичному розумінні: малий на зріст, короткоший. Але коли він приїжджав і для нього скликали загальні збори таборян, то його зустрічав Грицай підкинутою вгору по-нацистському рукою і страшним криком: «Ахтунг! Ахтунг!»

Група українських письменників складалася переважно з молодих інтелігентів, що змогли вирватися з полону і потрапити до цього „трохи кращого” табору. Це були: Гриць Жученко, І. Лук’яненко, М. Ситник, І. Гевеленко, П. Кізко, І. Манило. Крім того, був один „польський” волиняк І. Коровицький, що про нього трудно було сказати, що він таке — письменник чи теолог. Він і тримався якимось осторонь від цих „радянців”, здебільшого лежав на своєму „другому поверсі” (ліжка в бараці були двоповерхові), і ця його „позиція” ніби символізувала його „вищість” над ними, „остівця-

ми". Цей Коровицький був не з полонених. Не з полонених був і письменник та професор з Північного Кавказу Василь Гірчак, що друкувався на Україні ще в 20-их роках, а у Львові, за німецької окупації, видав повість «Пиворіз» та комедію «Знайдений скарб» (ця річ в автора називалася «Велика дивовижа», та цю назву змінив на «Знайдений скарб», навіть не повідомивши про це автора, редактор «Українського видавництва» Р. Купчинський) і через те був тепер для цієї молоді ніби вчителем.

Коли хлопці влаштовували в себе в бараці літературні вечори, читали свої твори, то Гірчак був їм за критика, і автори не „ображалися“, як він висловлював часом і критичні зауваги, а не тільки хвалив: вони ж були ще молоді і жадібні знання.

Проте не він редагував циклостилевий журнал «Україна», а Володимир Жила, жвава й балакуча людина, але в літературному розумінні без виразного „профілю“. Він писав публіцистичні статті і любив їх читати перед друком Василю Гірчакові. Гірчак терпляче його вислухував і здебільшого хвалив. Це ж був начальник групи, а Гірчакове становище було непевне. Його ж перевезено до цього табору без його виразної згоди з іншого табору, що був на Горішньому Шлезьку в м. Бірав, куди його вислали німці з Кракова під загрозою арешту.

Молоді письменники як особистості були різні на вдачу й здібності. Чорнявий вродливець Гриць Жученко був виразний індивідуаліст, мав свою замкнену на замок скриньку з якимось там добром, а серед того добра переховував ще й бозна звідки добуте сало, що його їв так, щоб інші цього не бачили. Іван Лук'яненко, старший лейтенант „радянської“ армії, був скромніший на вдачу, але з притаєним „радянським“ душком, як це й виявилось пізніше, коли він мав змогу до тієї армії повернутися. Але вважав Василя Гірчака авторитетом у критичному поцінуванні його творів, зокрема подарував йому свою поему з присвятим написом та правом учинити з нею за своїм розсудом, тобто робити в ній зміни, якщо матиме змогу її надрукувати. Іван Гевеленко був з безпритульних, але тепер свідомий інтелігент, що був свого часу знайомий з Г. Косинкою і з пошаною його, цього розстріляного 1934 року письменника.

менника, згадував. Був скромний і симпатичний на вдачу, мало говорив і нишком щось пописував. Михайло Ситник був цигануватий на вигляд, сматлявий, схильний до хуліганства й цинізму молодий чоловік, і це він — подекували — добрав якимсь способом відімкнути вночі Жученкову скриньку і викрасти з неї сало. Він міг опритно пролазити крізь якусь там дірку в колочій огорожі табору (теж, видима річ, ночами) і крав з німецьких польових кагатів картоплю, а, принісши її до бараку і зваривши у відрі на чавунній, що стояла посередині пічці, по-братерському ділився з усіма. Гриць Жученко теж не гербував цим частуванням. Петро Кізко був малий на зріст, таранкуватий, не шанований від інших, але й нешкідливий ні для кого. Іван Манило дуже хотів друкувати свої байки в журналі «Україна», з цією метою удавався по протекцію до Жученка (чи не давав навіть якогось „хабаря”), щоб той попросив Гірчака (між Гірчаком і Жученком закидалося на ближчу приязнь, з ініціативи другого, молодшого, зрозуміла річ) вплинути на редактора Жилу в цьому розумінні.

Приїзд до цього табору відомого ще з України науковця Вадима Платоновича Петренка став для групи українських письменників та науковців справжнім святом. Грицай зібрав їх у кантині, а Петренко виголосив доповідь на тему «Більшовицьке нищення української інтелігенції».

У півхолодній кантині була напружена тиша, і в тій тиші буркотів тільки Петренків, здавалося, мирний баритон, але це був беззастережний присуд катівському режимові.

— «Терор і політика в так званому „Радянському Союзі” були синонімами. Але ніде і ні в чому знищувальні тенденції більшовизму не виявилися так гостро, з такою, сказати б, невідхильною остаточністю, як у ставленні до української інтелігенції. Починаючи з перших років захоплення влади, більшовики на протязі 25 років свого панування систематично й послідовно нищили українську інтелігенцію, внісши в справу нищення розчленовану ступневість і передбачену неблаганність. З точністю вдосконаленого механізму гігантська кремлівська м'ясосікарня перемелювала в криваве м'ясиво тисячі, десятки, сотні тисяч людей, що втілювали в собі дух, розум і сумління українського народу.

Від найвидатніших і до найнепомітніших, від геніальних творців, людей політичної акції, філософів, письменників, учених із світовим ім'ям та визнаною славою і до найпоміркованіших, пасивних і байдужих хуторян, вільних від будь-яких претенсій, політичних або соціальних однаково — чи були це заступники старшої генерації, що склалися й проявили себе ще до революції, чи, навпаки, заступники молодшої й навіть наймолодшої генерації, народжені вже за революції, революцією висунені вперед, — вся українська інтелігенція, в цілому її обсязі, незалежно од віку, соціального походження, поглядів, того або іншого ставлення до „радянської” влади була приречена на згубу.

Десятки, сотні й тисячі імен, повноцінних, доброго дзвону, гідних усякого визнання й поваги, — археологи, історики, мовознавці, музикознавці, етнографи, фольклористи, діалектологи, укладачі словників, знавці української синтакси, літературні редактори, педагоги, юристи, перекладачі з інших мов, нових і давніх, сучасних і архаїчних, живих і мертвих, коректори, бухгалтери, аг-

рономи, ветеринари, вчителі, кінорежисери, кооператори, автори кіносценаріїв, драматурги, професори, доценти, аспіранти, бібліотекарі, поети, малярі, фотографи, архітектори, люди усіх галузей і усіх фахів, створених новітньою розчленованістю суспільної праці, — усі вони, заступники української інтелігенції, кінчали однаково — раптовим зривом, падінням у безодню, вибухом катастрофи, оберненої у відчай, безнадійність, голод, вислання. І жадного порятунку!»

Далі він говорив про судові процеси, будовані на підставі зізнань підсудних у злочинах, яких вони ніколи не учинили. Процес СБУ... розстріл групи письменників, до якої входили Г. Косинка, О. Влизько, навіть колишній „чекіст”, а пізніший український ліричний поет Д. Фальківський...

Намальована картина була така страшна, що мертва тиша залишалася в залі й після того, як доповідач скінчив і взяв витирати хусткою піт на своїй почервонілій лисині. Цю тишу, як на похороні, фізично було важко порушувати. Не було й оплесків. Тільки по якомусь часі до Петренка почали підходити один за одним засмучені слухачі і також мовчки тисли йому руку.

А письменники взяли Петренка на ніч до свого барака. Хоч Грицай пропонував йому комфортабельніші умови ночівлі, та він пішов до письменників, до того бараку, де єдиним комфортом цього зимового вечора була чавунна піч, що світила вогненними очима і сяк-так огрівала барак. Хлопці закип'ятили воду на чай, а Ситник зварив черговий здобуток картоплі у відрі, і так письменники пригостили дорогого гостя.

Правда, пізніше, другого дня вранці, як уже Петренко поїхав, а відро треба було вимити (це зробив Кізко), виявилася не досить апетитна присмака до звареної в тому відрі картоплі: якийсь нечема, найімовірніше сам Ситник, зварив разом з картоплею гумовий презерватив. А втім, він пізніше в цьому й признався (дуже ж бо ефективний був учинок, щоб до нього не признатися!), тільки сказав, що він не хотів цим зневажити заслуженого професора Петренка, але, приготувавши цей сюрприз тоді, як ще гостювання його в їхньому бараці не було передбачене, а як відро вже було на печі, навколо якої всі тоді сиділи, то йому ніяк уже було той презерватив вибрати. Зрештою, сказав він, той презерватив був зовсім чистий. А гума ж як така не отруйна.

Після цієї картопляно-чайної вечери письменники з Петренком ще довго говорили. Петренко уважно розпитував кожного письменника, звідки він, коли почав писати, що тепер пише, як також позаписував і назви та короткі анотації змісту їхніх творів. Ці інформації були йому нібито потрібні для запроектованого в Берліні „товстого” українського літературного журналу, що його мав видавати український осередок полковника Кирила Дацька. А редагуватимуть цей журнал, — він казав, — крім нього, ще Євген Маланюк та Аркадій Любченко, відомі українські письменники.

Хоч з огляду на видиму катастрофу, що насувалася на Гітлерів «Третій Райх», такий проект був безглуздям, але живий живе й гадає: усім хотілося вірити славетному українському вченому в німецькій уніформі, що була ознакою влади та впливів, — вірити і в таке безглуздя.

Нікому бо не могло й на думку спасти, щоб такий видатний учений міг збирати від них інформації для „чекіста” Бергунова! А не передати він не міг, бо не був

певен, чи хоч би той таки „радянський” полковник Кирило Дацько, що його привіз сюди, не мав доручення від тієї ж таки „мережі” простежити за його виконанням цього шпигунського завдання.

Це був важкий матеріал на шальку ворогів українського народу...

Був один прикрий і для нього особисто момент у розмовах з цими письменниками: проф. В. Гірчак, з яким Петренко колись їхав в одному поїзді на захід, нагадав тепер йому про те, що вони знайомі ще з 1922 року, коли їх познайомив у Києві, в Академії наук С. Єфремов. Це ж у зв'язку із справою С. Єфремова „застрів” його „пазурець” і почалася його ганебна шпигунська „діяльність”!

А в Берліні діялося вже щось несьогосвітнє. Це величезне скупчення палаців, кварталів, мостів, пам'ятників перетворилося на величезне вогнище. Берлін уже горів удень і вночі. Але справжні страхіння насувалися на нього ногами, коли небо над ним ревно моторошним ревом, сипало бомбами, як горохом, а той „горох” розколював та роздирав увсебіч будинки, як дитячі іграшки, розливав лавени вогню, що від нього горіло навіть каміння, робив вулиці й майдани непрохідними... Дим та присок не давали дихати...

Люди ховалися в найглибші льохи, де їх часто й засипало та живцем ховало...

І Вадим Петренко бігав до таких сховищ. А спати так хотілося, що аж очі йому попідпухали від безсоння, щеміли, як позапорошувані. Він протирав окуляри, щоб краще бачити, та це не допомагало. І от одного разу він, змучений до нестями, упав на ліжко й заснув так, що не чув протиповітряної тривоги...

... Він у Києві на Володимировій горі. А з ним Катерина. Дніпро ряхтить проти сонця невмирущою усмішкою, а на його лоні шатають спортивні човни. Вітрильні легко плывуть, як гордошії лебеді, понапинавши білотканинні груди, а моторівки туркотять одна з-поперед одної і летять наввипередки, аж підстрибують над водою...

Катерина в білій блюзці, що так знадно обпинає її опуклі груди, обгортає її тонкий, майже дівочий стан, у помірно короткій спідниці, що її Дніпровий вітер грай-

ливо обкручує навколо її литок, струнких ніг. А її прядив'яне волосся розмаяє на вітрі... Вони стоять, побравшись за руки, на самому краю гори, а там десь унизу подільський узвіз, а ще далі той Дніпро з своїми човнами... А ген-ген у далечині сизіють чернігівські ліси, далека перопектива, як вабливий символ їхнього спільного майбутнього...

— Чи ти мене кохаєш, любий? — чомусь питає Катерина.

І він замість відповіді тільки притискається устами до її спраглих його любови уст, пригортає злегка її в'юнку постать... А в голові в нього тривожні думки киплять, вирують, заваджають його щастю:

— «Якби ж не оце трикляте „сексотство“... якби не „сексотство“! Бідна Катерина не знає нічого про цю страхітливу перешкоду на моєму життєвому шляху, про цю мою ганьбу! А я ж не смію наражати на цю небезпеку й її, найдорожчу тепер для мене істоту! Раніш чи пізніш, а вона б довідалася про цю „пляму“ на моєму сумлінні... Від неї не втаїлося б те, що я щось пишу ночами чи ходжу з „рапортами“ до Вергунова, будь він тричі проклятий!»

— А, то це для тебе мука? — раптом він чує не нависний голос того ката Вергунова. — Ти нас проклинаєш! То це такий ти радянський патріот? А на Колиму не хочеш? У нас же для таких, як ти, Сибір несходінний!..

— «Рятуйте!» — хоче крикнути зацькована людина в образі відомого науковця Вадима Петренка, та її голос-писк губиться в громі з неба, в жахливому гуркоті...

Прокидаючись, Вадим Петренко бачить, як одна стіна його кімнати відхиляється, хитається, як п'яна, а потім з гуркотом падає кудись там униз. Спросоння бідолаха не може второпати — чи це ще сон чи вже дійсність, бо ні Дніпра, ні Катерини біля нього немає, а тільки він на ліжку. А те його ліжко стоїть притиснуте до непорушеної внутрішньої стіни готелевої кімнати. Стоїть і стілець біля його узголів'я, а на стільці його вбрання, власне, тільки шинеля та кашкет, бо він заснув був у штанях, у черевиках і в мундурі. Майже безтямно він кидає на голову кашкета, хапає огребом шинелю і, як божевільний, вилітає в двері, що також ще залишилися цілі.

Уже знизу, з вулиці, при світлі довколишніх пожеж та сірого світанку Петренко побачив своє покинуте ліжко, що якимсь чудом було приліплене до цілої стіни, як ластів'яче гніздо абощо.

А навколо горіли будинки, навіть бруківка на вулиці, а люди кидалися то в той, то в той бік, шукаючи виходу з цього пекла. Кидався й Вадим Петренко. Цивільні німці, чи хто там вони були, витріщали на нього очі, бо він був у військовій уніформі. Чулися навіть лайки на його адресу, як на адресу одного з тих, що довели Німеччину до такого кінця...

Нарешті він вирвався з цього вогненного кола, кинувся в напрямку до Східного міністерства. Але прямого шляху ніде не було: мусів крутитися з вулиці у вулицю, де можна було пройти, де сяк-так можна було дихати, обминаючи хмари диму. Був уже ранок, коли він туди добився. Рев літаків у небі уже зник, віддалився, і тільки чутно було лускіт пожеж, що протуберанцями палахкотіли з усіх боків, відколювали від будинків-озій стіни, провалювали дахи, сипали цеглою впоперек вулиць...

Але будинок Східного міністерства стояв непорушно, непошкоджений. Тільки в ньому нікого не було. Петренко походив у вестибюлі, чекаючи, — нікогисінько. Навіть охорони, вартових.

І раптом у голові засвітилася надією радісна думка:

— «А може, це кінець усьому... кінець „сексотству”? Тікати на захід, звідки наближаються американці, люди громадських вільностей!»

Кинувся до підземки, що ще функціонувала, схована під землею, і незабаром опинився на кінцевій, аж на передмісті Берліну станції. На його щастя, саме відходив трохи чи не останній поїзд залізниці на Захід, в напрямі до Ваймару. Неймовірними зусиллями утиснувся між стиснуті до неможливого людські тіла у вагоні. Дивиться, а одне з тих тіл — письменник Василь Гірчак! Спочатку мовчки, лише поглядами привіталися. А як публіка трохи рівномірніше розсунулася по вагону, вони пробилися до відчиненого чи розбитого вікна і там змогли потиху своєю мовою розмовляти.

Василь Гірчак із жалем розповів Петренкові, як із ним повівся на цій станції молодий поет з вустравсько-

го табору Гриць Жученко. Коли в тому таборі схопила-ся паніка і люди зі Сходу, боячися наближення сил московського рабства, почали рватися на „волю”, він і собі кинувся до керівника української групи Грицяя з проханням випустити його на „волю”. Грицай ставився до нього прихильно і таку перепустку видав. Але за ним, за Гірчаком, хвостом потягся й Гриць Жученко з такою ж проською. А Жученка Грицай чомусь просто ненавидів і не захотів навіть говорити з ним. Тоді Жученко попросив Гірчака випросити в Грицяя й для нього перепустку. Як він, Гірчак, пішов удруге до Грицяя, то той спочатку й на мову не давався, кричав, що Жученко тільки через його труп вийде з цього табору. Та, кінець кінцем, він, Гірчак таки упросив Грицяя видати й Жученкові перепустку, мотивуючи тим, що йому самому страшно вириватися в невідоме, удвох буде охвітіше. І так добув перепустку й для Жученка. А той на цій ось станції як повівся з ним „у подяку” за оту йому допомогу? Коли побачив, що до цього поїзда трудно влізти, то, як молодший і необтяжений речами (мав лише наплечника на собі, а руки мав вільні), уліз у вагон, а свого таборового „протектора”, що мав мішок з речами, кинув напризволяще. Пізніше Гірчак власними силами таки протиснувся до вагона, але мусів лишити на пероні свій мішок із одягом, де були й рукописи деяких його творів.

Справді, коли поїзд рушив, обидва бачили у вікно на порожньому й безлюдному пероні „самітній”, „осиротілий” мішок, що стояв стойма, так, як його поставив колишній власник.

Вадим Петренко сказав Гірчакові:

— Нам треба пробиватися назустріч американцям: то демократична влада, і ми під її захистом, може, врятуємося. І знайте: відтепер я не Петренко, а Домонтович. Та й вам треба змінити прізвище, — ви ж писали проти більшовиків не менше за мене...

Так вони доїхали до Ваймару, до міста великого Гете, що його світову славу затьмарила гітлерівська Німеччина. У Ваймарі знайшли школу, де збиралася українська еміграційна громада. Обидва бачили, як у цій школі двоє чоловіків зводили на другий поверх полід руки старенького президента УНР на вигнанні Андрія

Лівицького, — чи то з пошани вели попід руки, чи він уже був такий кволий.

Це був березень 1945 року.

Жученко тепер з'явився до Гірчака так, немов би між ними нічого прикрого й не сталося.

Вадим Петренко тут не залишився, а попрощався з Гірчаком, сказавши, що він, користуючись німецькою уніформою, спробує пробитися ще далі на захід. Насправді в нього була така думка, щоб десь без свідків скинути з себе цю ганебну уніформу і „переобразитися” на звичайного утікача зі Сходу. Це мала бути його „очи-сна” операція, щось таке, як линяння гадюки на весні. Це порівняння він зробив сам для себе, бо досі він, справді, був, як отруйна, потайна гадюка серед своїх людей.

І ще мріяв, що вже „очищений” знайде десь овою Катерину, своє подружнє щастя...

Кінострічкою пробігла втеча харків'янки Катерини Осадчої на Захід. Професор Олійниченко таки довіз її до Львова. Сталася була тільки невеличка притичина на кордоні «Райхкомісаріату України» та «Генерал-губернаторства». У м. Здовбуновім, де їхні вагони відчепили від того поїзда, в складі якого вони їхали з Києва, і де вони мусіли простояти декілька днів, Олійниченко нанюхав тілисту біляву попівну (згадаймо, що його жінка була сухорлява, залякана, як раба) і хотів був перевезти її через кордон під прізвищем «Катерини Осадчої», що була в його спискові. Але реальна Катерина Осадча обережно нагадала йому, що там, куди він тікає, може бути професор Вадим Платонович Петренко, який може зацікавитися, де він подів її, реальну Катерину Осадчу, і Олійниченко, згадавши, що Петренко ходить у німецькій уніформі, не відважився на таку підміну.

Здовбунів залишився в її пам'яті як селище тиші й безлюддя, із забрукованим кругляками, але порожнісіньким базарним майданом, з покинутими напризволяще рундучками та лавками. Над тими рундучками та лавками височіла дуже дбайливо зроблена, з чисто обтесаним круглим стовпом та такою ж поперечкою шибениця; у поперечку були повкручувані заокруглені гаки також

доброї, але вже ковальської роботи. За ті кілька днів, як їхні вагони простояли у цьому занімілому місті, на тій шибениці нікого не повішено, але вона ще довго ввижалася Катерині, навіть снилася інколи...

У Львові було «веселіше», але Катерині не довелося довго в ньому побути: Український центральний допомоговий комітет послав її на Лемківщину вчителювати. А потім утеча далі на Захід через Словаччину, побувала вона, разом із групою українських утікачів, що їхали тепер возами, в руках у словацьких партизанів, що чекали на прихід «русів» і щиро дивувалися, чому «руси» тікають від «русів». Проте якось вихопилася з того «подону» і наприкінці війни опинилася в Баварії, в м. Авгсбурзі.

Це було в момент, коли німецька влада вже впала, а американська ще не настала, і такі людські одиниці, як Катерина Осадча, опинилися поза реальним існуванням. Вони були, як ті тріски чи уламки човнів на хвилях: хвилі кидали ними то в той, то в той бік, від якогось берега відривали, до якогось прибивали — і знов кидали на всі боки. Катерину Осадчу ці хвилі прибили до одного цілком зруйнованого американськими бомбами будинка, в якому, проте, два долішні поверхи частково збереглися, в цих руїнах були ще якісь кімнати чи хоч закапелки з дверима, за якими можна було переспати. А це ж була вже весна, і не треба було її закутки опалювати...

У цих руїнах позастрявали й інші такі, як Катерина, «тріски», з українською мовою для взаємлення, свої тулилися до своїх: у гурті не так начебто було страшно, не так беззахисно. А незабаром у деяких закапелках цього будинка-недобитка захрюкали та закувікали якісь там бозна звідки добуті поросята: люди-«тріски» починали навіть господарювати...

Десь узялися організатори і почали творити український допомоговий комітет, зробили відповідну печатку і почали видавати бездокументним утікачам посвідки, так зменшуючи їхні «тріскоподібності» та оформлюючи їхні людські особистості.

Прихистившись в якомусь там закапелкові, «тріска»-людина Катерина Осадча усвідомила, що в її голові відновилася здатність думати. Але про що думати? Адже

вона навіть не могла сама собі відповісти на питання, чому вона тікала на Захід! Здавалося б, мавши чоловіка в «радянській» армії, вона мала б, навпаки, «летіти» назустріч «рідним визволителям»... Мала б «летіти», а не «летіла»! У Словаччині, в партизанському «полоні», вона була вже майже серед «своїх», бо тими партизанами командували скинуті на парашутах-спадаках «радянські» командири, — а от вона цією нагодою не скористувалася — тікала далі на Захід! Хм... Може, її й там так, як давніш у Харкові, захопив потік утікачів психозом паніки? А може... може, її вела на Захід надія зустрітися з професором Вадимом Петренком? Може.. може й таке... Адже її чоловік, що був майже двадцять років інтимно-невіднятною частиною її самої, отой Володко чи Володимир, живий чи вбитий, за роки воєнної завірюхи якось ніби стерся в її пам'яті, став у її свідомості нереальною тінню. Ба більше: він в уніформі «радянського» старшини став їй уявлятися як ворог, її особистий ворог — і ворог... України. Він же, справді, був такий байдужий до всього українського! А вона, навпаки, за час перебування в свідомому українському середовищі відновила в своєму серці, в своїй свідомості зв'язок з тим народом, з якого вийшла, народившись від батьків-українців, і від якого відчувилася була, живши з тим... Володимиром, що служив вірно Москві. А головне, що його ж, того Володимира, вже немає біля неї! Немає... і вже, мабуть, ніколи більше не буде! А Вадим же Петренко був десь по цей бік кордону, був для неї ще реальною можливістю. Та й його прощальний поцілунок вона відчувала ще й досі на устах. А риси його, може, й не такого вродливого, але доброго обличчя, що майже по-дитячому зашарілося, як він поцілував там, у Києві, прощаючись і обіцяючи не забути її, вона бачила навіть із заплющеними очима.

Були це її думки чи тільки настрої, але вони означали, що для неї повернення на так звану «батьківщину» вже немає. Зокрема їй було б майже фізично боляче переходити знову на російську мову з української, що її ще до війни вигнано було з українських міст. Тим то коли прибула до м. Авгсбурга «радянська» репатріяційна комісія, уже в «білогвардійських погонах», що їх вона на своєму чоловікові не бачила, вона, недавня

«радянська громадянка» Катерина Осадча, разом з усіма мешканцями будинка-недобитка, навіть із тими, що мали вже в цих руїнах поросята й підсвинки, кинулася перелякано геть. Безпосередньо разом із нею «бігла» новопридбана її подруга Олена Василенко, така сама, як і Катерина, «солом'яна вдова».

Тепер громаді українців треба було свідомо «розпорошитися» (а не бігти купою), та дві жінки, Катерина й Олена, могли «бігти», насправді тільки швиденько йти, щоб не звертати на себе уваги, й разом. Але захекалися були спочатку від швидкої ходи чи з переляку обидві таки добре. Тільки пізніше пішли повільніше.

Проблукали вони отак деякий час вузькими вулицями старовинного баварського міста Авгсбурга, походили вичовганими цегловими хідниками попід барфковими своїм стилем будинками, а як почало заходити на вечір, їм довелося подумати й за нічліг. У місті ж діяла ще й комендантська година, тобто заборона ходити на вулицях після сьомої чи там восьмої години. Але куди піти? Повертатися до своєї руїни не мали відваги, бо їм здавалося, що там могла бути більшовицька засідка. Згадали один «український гуртожиток», де в незруйнованому домі жило з десятків українців, — і кинулися туди.

Але тільки-но вони заскочили на подвір'я того «гуртожитку», як назустріч їм двоє цибатих американських вояків.

— Юкрейнієнс? — запитав один, жуючи гуму.

Тик-мик наші перелякані втікачки, та відступати вже нікуди. І їх, отак зненацька заскочених, тії два вояки повели прямо до військового ваговоза, що стояв у глибу подвір'я з «навантаженими» на ньому пожильцями цього «гуртожитка». Увіпхнули їх, сердешних, між тіла тих примусових «репатріантів», а тоді повскакували самі до кабінки, загарчали там мотором, і ваговіз, угинаючись під вагою «навантажених», як лантухи, людських тіл, рушив кудись у невідоме...

Пізніше Катерина згадувала, що вона під час цієї їзди знов втратила була здатність думати. Їй тільки здавалося, що вона гине, що напереді страшні тортури, про які вона, будши жінкою привілейованого слуги того страшного режиму, раніше тільки чула. На пам'яті

зводилися, як живі, її знайомі в Харкові жінки, попере-
лякувані, заплакані, чоловіки яких раптом зникли у прір-
ві ДПУ — НКВС так безслідно, немов би їх ніколи й
на світі не було...

А про Володимира чомусь так і не згадала. Може,
тому, що знала, що він, вірний служака того режиму, не
став би на оборону своєї жінки, яка «зрадила» свою
«батьківщину» (він би сказав «родіну»!).

Проте «невідоме», що до нього отак упіймані вті-
качі їхали, було не дуже далеко. Це був заміський, об-
ведений колючим дротом з дерев'яними бараками та-
бір, і туди їх американські вартові й «упустили», широ-
ко розчинивши задротовану ж браму.

А українців у цьому таборі було вже повно-повні-
сінько. У передвечірньому сонці між тими бараками во-
рушився людський мурашник, нервовий, переляканий,
непевний завтрішнього дня. Люди ходили, як сноходи,
майже не розмовляли одні з одними, а в кожного на
виду було написано: «Що то буде? Ну, що буде, Боже
ти мій?!» Деякі жінки плакали, а декотрі люто грима-
ли на своїх неслух'яних дітлахів, що, не усвідомлюючи
трагедії, бігали поміж людьми, і їх треба було тим ма-
терям шукати.

Катерину й Олену якісь там розпорядники приді-
лили до одного з бараків.

А наступного дня до цього табору приїхала «союз-
на» для американців репатріяційна комісія в «білогвар-
дійських погонах». Справжні «золотопогонні» обвішані
орденами морди.

Таборовий мурашник спочатку занімів був. А потім
з'явилися попи в ризах, люди попадали навколяшки,
закривши своєю масою все подвір'я, і почали молити-
ся, як перед смертю.

Тоді вискочив на те авто, яким приїхала «репатрі-
яційна комісія», американський комендант табору, сам
либонь, не менше схвильований, і почав заспокоювати
приголомшену юрбу. Він вимахував безпорадно руками
й гукав:

— Окей! Окей!

Це, мабуть, означало: «Заспокойтеся! Нічого страш-
ного не буде!»

Потім на те ж авто вилізла і стала поряд із амери-

канцем «золотопогонна» морда в орденах і «руською мовою» пояснила, що згідно з ялтинським договором, примусовій репатріації підлягають тільки «радянські громадяни», а громадяни колишньої Польщі, яких тут, як він довідався, переважна більшість, ця репатріація не чаєпить.

Це порушило однастайність «передсмертної молитви», люди почали підводитися на ноги, натовп став зменшуватися — і нарешті табір потроху заспокоївся..

Але того ж дня, пізніше виявилось, що «західних українців» у таборі було не більшість, а всі сто відсотків, тобто серед зібраних у таборі людей «східних» українців зовсім не було. Харків'янка Катерина Осадча була вже лемкиня з Лемківщини, де вона вчителювала і мала відповідне посвідчення. Олена Василенко була з «польської» частини Волині. Цій останній трохи поспувало справу прізвище на «єнко», оскільки таких прізвищ, як твердили члени «репатріаційної комісії», на Волині не було. Але вона мала метричне свідоцтво, що його видав ще перед приходом американців один український єпископ, і це її врятувало: для американців єпископ був таки єпископ, тобто особа, яка не могла фальшиво свідчити.

Так та «репатріаційна комісія» й поїхала ні з чим.

Після такої перевірки усіх цих українців перевезено до іншого табору, що був майже в центрі міста, — до «Зоммеказерне». Це були колишні німецькі військові касарні, великі чотириповерхові кам'яниці. У просторих кімнатах цих кам'яниць пороблено мешкання для так званих «переміщених осіб».

Чудернацькі це були мешкання. Насправді це були ліжка, по одному для самотніх осіб, по двоє для родин, обвішені з усіх боків зеленими американськими військовими ліжниками, що правили за «паравани», як казали західні українці, чи «ширми», як казали східні українці (а вони тепер тут уже були!).

Такий закуток із ліжком одержала й Катерина Осадча. Цей її закуток був, може, навіть кращий, як ув інших самотників чи самотниць, бо вона мала вікно, біля якого вдень можна було й книжку почитати чи виправляти школярські зшитки (у таборі з перших майже днів створено школу для дітей, і Катерина стала в ній за вчи-

тельку). Але приватність і цього її «кращого» закутка була ілюзорна. У кімнаті ж було аж шість таких закутків, розміщених обабіч «коридорчика», що йшов від дверей до протилежного вікна, а в двох із них жили родини, одна родина була навіть з дитиною-немовлям. Тож найменший рух чи звук у якомусь закутку чули всі сусіди, а як уночі починало кричати дитинча, то це будило всіх пожитків цього «гуртожитку».

Цього не витримував один «старий емігрант» і починав лаятися, що не дають спати, а серед його аргументів на користь його права мати спокій хоч уночі був і той, що він, мовляв, за Україну кров проливав. Сердешна молода мати мусіла вибігати із своїм крикливим немовлям у справжній коридор, тобто з кімнати, і носилася з ним там, зацитькуючи, аж доти, доки воно не засинало. А вона ж, тая молода мати, наражалася в тому коридорі й на можливі протести з інших кімнат, бож ляскучий дитячий крик у довгому й лункому коридорі будив людей і в тих кімнатах. Бувало й таке, що декілька таких матерів вискакувало з дітьми із своїх «гуртожитків», і тоді зчинявся цілий концерт, що звучав уже на весь другий чи там третій поверх.

Та чи не найгірше в Катерининім «гуртожитку» було тоді, як вибухала колотнеча у закутку бездітного немолодого вже подружжя. Такі сварки в цього подружжя були так часто й такі люті, що з боку здавалося, що єднала цю пару не обопільна любов, а обопільна ненависть, і коли вони, розізлившись, починали одне одного всяк у світі кобенити, то вже аж ніяк не зважали на те, що сусіди цю їхню гризню чують. Особливо відзначалася цією «безоглядністю» жіноча половина.

Варити в кімнатах-гуртожитках не можна було, для цього на кожному поверсі, в кінці коридорів була спільна кухня. І на тій кухні майже ні одного дня не промило без відповідних баталій, таких чи таких колотнеч.

Рятувало ситуацію тільки те, що була ще загально-таборова кухня, де варили й видавали готові страви для всіх пожитків табору. Один із «старих емігрантів», професор Л. Білецький «прославився» на весь табір тим, що добирав способу ставати по двічі в ту саму чергу й одержував по два обіди чи по дві вечери.

І так минали для Катерини Осадчої, ретельної вчи-

тільки початкової таборової школи, дні, тижні, місяці, роки...

Одного дня при вході до комендатури табору «Зомеказерне» появилася велика, від руки розмальована афіша, а на тій афіші було написано, що ввечері, в приміщенні таборового клубу відбудеться конференція «МУР»-у.

Катерина Осадча йшла із школи із жмутком різнокольорових школярських зшитків на руці, як із розхиленим снопом квітів, скинула поглядом на цю афішу, але не звернула жадної уваги на те, що було написано на ній. «МУР»? Що воно за «МУР»?..

Зрештою всякі такі афіші та оголошення появлялися в таборі досить часто. Люди жили без праці, часу мали багато, то й улаштовували всякі засідання, збори та конференції, здебільшого політичні.

А політиків же серед цієї людської збиранини було багато! Були всякі політичні партії: два різновиди галицьких націоналістів — мельниківці й бандерівці, галицько-наддніпрянські гетьманці, уламок старих українських соціалістичних партій, об'єднаних тепер в одну, так звані «празькі соціалісти» з Іваном Паливодою на чолі, що став керівником таборового Культурно-освітнього відділу, а тим самим і начальником Катерини Осадчої як учительки, «уердепівці» Івана Багряного... Була й група творців «нової релігії», що її очолював Володимир Шаян... Але слово «МУР» нічого Катерині не сказало і через те не зацікавило. Та й хотілося швидше «додому», до свого ліжка за зеленавими ліжниками. Була трохи втомлена, може, через те, що вночі не виспалася, бо тее дитинча дуже вже кричало.

Увійшовши до кімнати-«гуртожитку», Катерина відгорнула край ліжника і зайшла у свій закуток. Поклала зшитки на лутку вікна, а сама сіла на ліжко. Тепер ще дужче відчула втому, а також якийсь смуток наліг їй на серце. Це й було, либонь, причиною, що вона навіть не роздяглася — не скинула свого сірого жакетика. Не підгорнула прядив'яного пасма волосся, що спустилося на чоло аж до брови — тоненької пір'їни. Те пасмо кольором майже зливалося з засмученою блідістю її обличчя.

Отак сиділа й дивилася без найменшої цікавості в вікно. У це вікно, з другого поверху, було видно колючу огорожу табору, а за тією огорожею — «ширшу волю» — вулицю старого Авгсбурга. У ту «ширшу волю» можна було виходити тільки через браму біля комендатури, при якій завжди стояв вартовий поліцай, уже тепер «свій» український поліцай, не страшний, але він вимагав перепустки, як хто виходив з табору чи входив.

Була вже рання весна, був ясний, прозорий день. На блакиті неба кучерявилися легкі, як великі пушини, хмарки, вабили в далечінь, кудись туди, де не було ніяких колючих огорож. Але де тепер у розбурханому страшною війною світі була така країна?

Була весна — пора надій і сподівань для всього живого, — але які могли бути надії й сподівання в неї, в самотньої жінки на чужині? Праця в школі заповнювала її дні, власне, «півдні», від дев'ятої години ранку до першої дня, а решта дня — то була порожнеча. Між іншим, і праця в школі не давала їй морального задоволення, бо її роботу суворо контролював директор-галичанин, стежив, щоб вона, як «радянська», не сказала учням чогось «безбожного». Він же заборонив уживати в старших класах підручник зоології, перевиданий ув англійській окупаційній зоні фотографічним способом, бо в тому підручнику був розділ про походження людини, згідно з теорією еволюції Ч. Дарвіна, а папа ж римський заборонив цю теорію.

Проте це все таки була якась її корисна громадська діяльність. Алеж вона потребувала ще й чогось особистого, таки жіночого щастя, що на нього в неї тепер не було жадної надії! А роки ж ідуть, ідуть. Уже ж вона понад три роки в примусовій мандрівці, і не видно їй, цій мандрівці, кінця й краю...

Про Вадима Петренка нічого не чути... Може, його «репатрійовано» на явну смерть? Бо він дуже вже виразно заманіфестував свою співпрацю з німцями, ходив у їхній уніформі. І навіть те йому тоді здалося? Говорив про якусь там «українську справу», але вона не дуже вірила в це. Про українську справу можна було дбати й без німецької уніформи. А може він і тут десь, та через те своє «коляборантство», як тепер кажуть, боїться показуватись. Адже й американці, хоч вони й до-

брі, таких по голівці не гладять... А вона ж звиклася була з думкою, що він, Вадим, стане їй опорою в житті. З'явилося тепер у неї таке почуття, що якби він знайшовся, то й вона про нього дбала б. Бувши бездітна, вона інколи навіть ловила себе на думці, що їй хочеться про когось такого, рідного, дорогого дбати. А Вадим, як і всі в її розумінні вчені чоловіки, просто таки безпорадний у побуті...

Коли в таборі почала виходити газета «Наше життя», що її редагував той письменник Гірчак, а тепер Чапленко, що з ним разом, у групі Олійниченка вона їхала до Львова, то в неї виникла була думка надрукувати оголошення про розшук його, але потім стрималася. Вона ж могла цим його «розконспірувати», якщо він переховувався! А крім того, чи годилося це робити їй, жінці, яка все таки не була його дружиною?

Схилилася на бильце свого залізного й холодного ліжка та й далі пливла в безладному потоці сумних думок. Уже й не хотілося думати, а той потік ніс її, безвільну, далі й далі. От в'язне до неї тут один, але хтозна що воно за людина. На прізвище Вергун і щирий українець, раз-у-раз носиться з тим своїм українством. А москалів ненавидить більш, аніж їх треба ненавидіти: не всякий же москаль — обов'язково звірюка. Балакучий, уміє жінкам витіпувати язиком. Але є щось нещире в його поведінці. Та й ув образ він наче якийсь хижак, волосся руде (признався їй, що походить з Чернігівщини), йоржиком підстрижене, як щітка стоїть. А як сперечається з кимсь про Україну, то, як роздратований кіт, пирскає.

Ні, про Вергуна вона не могла мріяти! А щодо України, то Катерині здавалося тепер, що її не можна поєднувати з хижактвом. Україна жила тепер у її свідомості, як щось добре, чисте, святе, як мрія далека, дорога. Україна в її уявленні — це були Дніпро і пороги, через які вона замолоду разом із Вадимом та іншим їхнім молодим товариством дубом спускалася, пізніше до цього приєдналися «святі» крейдяні гори та Дінець. І рідна мовна стихія, що від неї вона, на жаль, живши з тим Володимиром, відчувилася була. Тепер це вона розуміла як свій гріх супроти українського народу...

Отак безвільно думаючи, Катерина чи то «забула-

ся», чи то задрімала, поклала голову на руку, що лежала на бильці ліжка, — і задрімала.

Коли це:

— Чи можна?

Катерина лупнула очима, не добираючи, чи то їй тільки почулося, чи справді щось обізвалося.

— О, та ти, либонь, задрімала?

До її закутка з-під завіси-ліжника заглянула Олена Василенко, що мешкала з об'єктивних причин (їх же не питала, як розселяли по кутках), не тільки не в цьому «гуртожитку», й ув іншій касарні.

— Вибач, що я тебе розбудила!

Катерина схопилася на ноги, струснула головою й підстриженою, згідно з іще харківською модою, своєю прядив'яною «кучмою», через яку військові Володимирові товариші називали її жартом по-російському, звичайно, «хохлатим жаворонком». Це був комплімент її вроді, і його не можна було передати, на жаль, як вона могла б тепер подумати, українською назвою цієї пташки: «по-сміттяха», «попелюха».

Струснувши волосся, Катерина струснула й дрімоту з голови.

— Заходь! Заходь! — обізвалася. — Я й сама не зчулася, як задрімала.

— Е, то ти могла б проспати конференцію «МУР»-у, — сказала Олена.

— «МУР»-у? А що то таке? Я бачила афішу, але не звернула уваги.

Олена, жвава й безтурботна взагалі, весело загомоніла.

— О, як ти відстаєш від життя! — скрикнула жартома. — Це значить «Мистецький український рух», скорочено «МУР», хоч у ньому, крім письменників, ніяких інших мистців немає. Збирайся — підемо. Чого тобі дежати в цьому кублі? Надворі весна, пахне свіжою травою й квітами, що ростуть, на жаль, попід колючим дротом огорожі, але, кажу, гарно. І так хочеться кохати! Ми ж іще не старі з тобою, Катрусю!

Олена несподівано підбігла до Катерини й, обійнявши її за плечі, дзвінко поцілувала.

— Отак пак! — засяяла вже своїми очима-синьогвітами й Катерина. — Чи я тобі поет Славутич, що в

нього ти закохана?

— Е, закохана. Він, поганець, їздить в Ашаффенбург до якоїсь там своєї землячки-німкені. А майбутня теща вже йому й чоботи подарувала. Та він би на солом'яну вдову й не звернув уваги...

— Чоботи? Які чоботи?

— Звичайні... тільки новенькі. Це символічний подарунок, шлюбний. Хоч в українській пісні співають: «Оце ж тії чоботи, що зять дав, а за тії чоботи дочку взяв», але це, мабуть, німецький звичай — що теща зятеві чоботи дарує... До речі, чи то правда, що «Яр Славутич» — його приbrane прізвище, а справжнє — «Жученко»?

— Можливо. Тепер же більшість наших людей позмінювали прізвища, боячись репатріації.

— Ну, хай і так. Але Славутич замолодий для мене. Я, правду сказавши, нічого не мала б і проти його літературного вчителя Чапенка, дарма що він уже й не такий молодий, та ще й лисий. Так він же зрадив нас — упадає біля галичанки Рудницької... Ну, а як же твої справи з тим Вергуном?

— Ніяк, — ухилилася Катерина від відповіді.

— Е, ти, мабуть, не хочеш сказати правди. А втім, це, може, й правда: ти білява, а через те й холодна. Тільки якби я була певна, що ти байдужа до нього, то я спробувала б закрутити його. Не дуже він і мені дошмиги, рудий, як німецьке теля, але... на безлюдді й Хома — чоловік. Ще раз кажу: нудно нам, удовам, без подружжя. А ще й перспектив у нашому теперішньому животінні немає ніяких. От, кажуть, до Америки скоро братимуть, але що з нами й там буде? Мільйонери, напевно, на нас не покvapляться. Краще шукаймо серед своїх собі пари. От сьогодні на конференції побачимо нових людей. «МУР» — це ж усеєміграційна організація, багато приїхало з інших таборів. І це все інтелігентні люди...

Олена зиркнула на годинник на своїй руці.

— Еге, ми забалакалися, а час іде! Чепурися вже, Катрусьо!

Але виявилось, що Катерина ще навіть не обідала: проспала. Тим вона насамперед ухопила посудину та побігла до таборової кухні, щоб щось там узяти, якщо

залишилися якісь там недоїдки. Проспала обід! Аж соромно у кухні казати...

Зоставшися сама, Олена вхопила Катеринине кругле дзеркало, що стояло на тій же таки лутці, і взяла поправляти своє темне волосся, підстрижене так, як і в Катерини, але більше закручене. Із того круглого дзеркала виглядало кругле, як кавунчик, смагляве обличчя з чорними бровами та жарими, рухливими очима, із задерикуватим кирпатеньким носом. Та й у всій своїй постаті вона була якась округла, як пампушечка, м'яка. Вона походила з Півдня України — з м. Херсона, і була і вродою, і вдачею контрастом до Катерини. Та це їх, либонь, і єднало чи, краще сказати, не роз'єднувало, бо вони, різні, були різними «об'єктами» для можливих залицяльників: комусь може подобатися білява, а комусь — чорнява.

Катерина не забарилася пришуміти із своїм «обідом», нашвидку поїла на своїй табуретці (столика ж у неї не було), навіть не запросивши подругу до того «обіду». Нічим же було ділитися, та Олена й була вже пообідавши. А потім узяла таки трохи причепуритися. У неї, як і в Олени, особливих уборів не було, і через те чепуріння не забрало багато часу. А до того ще в неї й настрій був не дуже веселий, щоб дуже вже «чепуритися».

— Для кого чепуритися? — мовила вона, сяк-так упорядковуючи своє «прядиво», як жартом і сама називала своє волосся.

— Та я ж тобі сказала, що нові люди будуть! — нагадала Олена. А потім перескочила на інше:

— Який у тебе ніжний овал обличчя! І на шиї ще немає ніяких ознак старіння. У жінок саме на шиї починається вік. Тільки ти зараз бліда якась, мабуть, спрощення...

— І охота тобі товкти раз-у-раз те саме! — трохи нервово сказала Катерина: вона сама «боялася» своєї блідости і не любила, щоб про це хтось їй нагадував.

— Ну, а що ж тут такого? — заспокоювала її Олена. — Це ж так гармонійно поєднується з кольором твого волосся і надає більшої ніжності твоєму обличчю. А в мене ось, — вона вхопила дзеркало, що його Катерина поставила була вже на лутку, — лице, як у ци-

ганки...

Перевірівши так у дзеркало ще раз свою «вроду», Олена раптом заніглила Катерину (хоч та вже була готова).

— Але нам треба поспішити, — сказала. — Щоб сісти ближче до сцени та краще роздивитися на тих письменників. Ходім уже!

Таборовий клюб — це була досить велика кімната в одній із касарень із сценою для виступів, з ослонами для публіки, поставленими впоперек залі. А прикрасою на голих стінах був тільки великий, намальований олійними фарбами портрет гетьмана Богдана Хмельницького. Але й цей портрет опинився в цьому клюбі випадково. Був у таборі маляр з Полтавщини М. Шрамченко, нервовий, трясорукий: від якогось нервового шоку в нього тіпалася права рука. Але якимсь чудом він цією рукою уміятно орудував, як малював. І ото він намалював і цей портрет. Тільки ж намалювавши його, він не знав, де його подіти. Жив він з родиною, можна сказати так, як у мистецькому центрі світу — в м. Парижі звичайно живуть малярі, — в «мансарді», тобто на горіщі однієї з касарень, де класами звисала павутина і такого портрета ніяк було повісити. Довгенько він носився з ним, поки того портрета не повісили в православної церкві, приміщеній у дерев'яному бараці. Повісили збоку недалеко від іконостасу. Та ось якось на зборах парафіян, коли священник Хвалько говорив про оздобу храму Божого, один православний, бородатий кацап Альохін привселюдно запитав: «А што єта за святой, што без баради?» Він мав на увазі портрет Хмельницького. Священник після цього вирішив, що Б. Хмельницького, справді, не слід вивішувати в церкві. А що саме тоді знайшли кімнату для клюбу, то він його й передав клюбові.

Цікаво відзначити, що Альохін у цьому українському таборі був єдиний росіянин чи, власне, властивий кацап. Він походив з Луганщини і, згідно з територіальною теорією української нації В. Липинського, вважався українцем, а на його прийнятті до цього табору особливо наполягала досить сильна в ньому гетьманська організація. Вона, між іншим, в цьому таборі влашту-

вала була майже королівську зустріч та прийняття гетьманичеві Данилові Скоропадському.

Коли Катерина та Олена прийшли до клубу, всі передні ослони та середина дальших уже були позаймані, і їм довелося сісти збоку (ліворуч). Щоправда, це було ще досить близько від сцени, погано тільки, що через катедру, з якої мали говорити промовці, не було видно всього президіяльного столу, а отже, не буде видно й тих, хто за тим столом, з лівого боку, сидітиме.

Оглянувшись назад себе, Катерина побачила неподалечку від них, посередині залі руду Вергунову голову, з її йоржиком, що привітно закивала до неї. Але Катерина удала, що не зауважила цього кивання.

Якийсь час освітлена згори електричною лампою сцена була порожня, а довгий стіл, що стояв уперек неї, виглядав досить осиротіло. Про те, що за тим столом мало щось відбутися, свідчили тільки якісь там квіти, поставлені посередині у скляному вазоні. Про це ж таки свідчив і скляний глечик з водою та склянка біля нього.

У міру того, як людей у клубі ставало більше, збільшувався й гомін та настрій чекання.

Та от з-поза катедри визирнули великі окуляри голони таборового Літературного об'єднання Володимира Шаяна, напівписьменника, напівпророка, що творив у таборі нову релігію на чолі з давнім богом Перуном. У цьому його задумі він мав уже послідовників — поета Василя Барку та поета ж Михайла Ореста, а також кількох «хлопців», що водили його попід руки на їхніх релігійних урочистостях. Він нещодавно скінчив дванадцятиденне голодування, від того дуже схуд, а його видочок так ізсохся, що його майже не видно стало за великими в масивній чорній оправі окулярами. Але ці окуляри надавали тому видочкові ученого вигляду. А голодував Шаян на знак протесту проти того, що таборова Управа на чолі з відомим ще з Галичини актором Володимиром Блавацьким відібрали в Літературного об'єднання газету «Наше життя», викинувши з приміщення редакції всіх її редакторів за допомогою «своєї української поліції». Тому Блавацькому, очевидно, не досить було удавати на сцені князів та королів, йому, мабуть, заманулося побути й справжнім князьком хоч

би в таборовому масштабі. Для цього він поєднався з найчисленнішою в таборі партією, з бандерівцями, званими в пресі та у виступах на зборах супротивників «блискучим відокремленням».

А про голову Літературного об'єднання Шаяна він сказав: «Я не знаю, нормальний він чи ненормальний...»

Але сам Володимир Шаян уважав себе цілком нормальним і оце тепер виступив як господар Літературно-мистецького клубу, вітав прибулих на конференцію гостей — письменників та запрошував найвидатніших із них до президіального столу. При цьому він блискав запозиченими від електричної лампи блисками своїх великих окулярів, наводячи тії блиски то на публіку, то на того, кого викликав з-поза лаштунків сцени. А для цього йому доводилося крутити то в той, то в той бік головою, яка тоді, як він повертав її в бік викликуваного, блискала в бік публіки чималенькою вже лисиною, а це теж була ознака якогось там розуму в цій голові. І в тоні його голосу немало було статечности та самоповаги.

Першого викликав Шаян «найстаршого віком», як він сказав, і, очевидно, як можна припускати, й найзаслуженішого на еміграції українського критика д-ра Остапа Грицай.

Коли д-р Остап Грицай появився на сцені, публіка побачила присадкуватого дідка, який, злегка кивнув головою в бік публіки, а потім сів, під її гучні оплески, на самому (правому) краї стола, залишивши передбачливо посередині місця для тих, що мали прийти після нього. Через те Катерині й Олені його добре було видно, з усіма подробицями його обличчя, голови й рухів. Він був безбородий і безвусий, таранкуватий, але на голові мав ще досить волосся, щоб за його впорядкування ~~не~~ можна було не дбати. А що він не міг сидіти без руху (тим вище й сказано й про рухи як його прикметну особливість), то він, сівши, зразу ж таки виїняв з однієї кишені свого піджака гребінець, а з другої дзеркальце та й заходився тее своє волосся дбайливо упорядковувати, тобто причісувати, чи, власне, начісувати порядком внутрішньої позички на лисину.

— От бачиш, — сказала неголосно Олена, прихилившись до Катерини: — чоловік чепуриться... може, й

для тебе, бо він, я чула, ще парубок. А ти не хотіла! Дарма що на його обличчі, як кажуть, чорти горох молотили...

Другим вийшов на видноту сцени тонкий, високий і довгоший, з невеличкою на тій шиї, як у жирафи, головою чолов'яга. Проте розуму в тій невеличкій голові було, либонь, багато, бо Шаян назвав його «професором» та «найталановитішим» на еміграції, а може й взагалі українським критиком.

Це був, справді, вже відомий серед українського громадянства Юрій Шерех, як про це свідчили й дуже рясні оплески в залі. Сідаючи біля д-ра Остапа Грицяя, він зігнув свою тонку постать у три погібелі, що, мабуть, означало й уклін на адресу публіки, а як сів, то виставив свої довгі ноги так, що вони визирнули з-під стола з другого боку, немов би хотіли підшвами черевиків роздивитися на публіку.

Жива й нетерпляча Олена Василенко аж уперед похилилася, витягнувши шию, щоб краще того Юрія Шереха оглянути й оцінити. Він же був не тільки «професор» та «найталановитіший критик», а ще й відносно молодий, так років, може, тільки трохи понад сорок. Та й на вроду не можна було б сказати що поганий: гладеньке, трохи ніби усміхнене чи помашене маслом обличчя, прикрашене окулярами в плястиковій майже прозорій оправі, що була під колір його обличчя та ясного, рудуватого волосся на голові. Був поголений, безвусий, хоч вуса, очевидячки, міг би мати, якби це було модне.

— Оце партія! — майже шепнула, повернувшись до Катерини, Олена, і в її карих очах засвітилися іскри захоплення вродливцем-професором. — На жаль, — зідхнула вона з певною дозою смутку в голосі, — він, кажуть, не думає зовсім женитися, хоче принести особисте щастя в жертву тій уже тепер ненависній для мене критиці...

— Та годі вже тобі! — відмахнулася від неї Катерина. — Краще дивися та слухай!

А дивитися таки було на що. На сцену виходила поважна постать самого голови «МУР»-у, відомого волинського письменника Уласа Самчука. Поважною постать голови «МУР»-у була, сказати б, не з природи,

вона була просто опецькувата, з круглою, як кавун, на короткій ший головою, з круглим же, як місяцева повня, кирпатим обличчям, — поважною її робив сам Самчук, що виходив на сцену з відповідною його становищу в письменницькій організації гідністю, з такими ж рухами.

Улас Самчук сів посередині столу, на певній віддалі від перших двох, щоб тим, либонь, підкреслити своє головство.

Оплески публіки були майже такі рясні, як і для Шереха, хоч він і не був професор та критик, а тільки письменник.

Для двох наших удів Улас Самчук був нецікавий не тільки з огляду на невиразну його вроду, а й з огляду на те, що вже був удруге одружений: першу жінку — була така чутка — покинув у Празі чеській, а другу вивіз із Харкова, куди їздив за німецької окупації вивольвати Україну, тільки через несприятливі обставини зумів «визволити» лише одну тамтешню поневолену жінку-українку.

Улас Самчук був останній за президіальним столом, що його могли бачити Катерина й Олена. Після нього Шаян викликав якогось професора Віктора Домонтовича, про якого й усезнайка Олена нічого не знала. А який він був на вигляд, вони не могли через катедру побачити. Він теж сів десь там собі під ляскучі оплески залі.

Останнім сів на невидному для Катерини й Олени кінці столу сам Володимир Шаян.

Як воно й годилося, першим виступив голова «МУ-Р»-у Улас Самчук. Він поволі, свідомий, як уже сказано, своєї гідности, вийшов з-поза столу і підійшов до тієї катедри, де перед тим стояв Шаян. А що був невисокий на зріст, то взявся обабіч за краї пюпітру і так ніби вище підтягав свою круглу голову й плечі. Проте не ці його фізичні зусилля «підвищили» його над катедрою, а тон його мови та апльомб, з яким він говорив чи, власне, читав написане. Зрісши як письменник в атмосфері західного націоналізму та ідеології провідництва, засвідченій успіхами Муссоліні й Гітлера, він і тепер, за американської демократії, виступав як провідник, висловлювався аподиктично, тоном наказів. Та й, либонь, мав для цього в даному разі підста-

бу: були в «МУР»-і «радянські» професори, але ніхто з них не став головою цієї всеміграційної організації, — став ним він, людина, що, як подекували, не закінчила навіть польської чи, може, української в Польщі гімназії. А це, безперечно, свідчило про якісь його потреби для такої ролі здібності.

Говорив він про потребу створити велику українську літературу.

— А хіба в нас досі її не було? — не втерпіла Олена. — А Шевченко? А Франко? А Леся Українка? А Винниченко?

Катерина відмахнулася від настирливої подруги: мовляв, не заважай слухати!

... — Таку літературу можна створити тільки тут, у вільному світі, бо під більшовиками це неможливе, — казав далі промовець.

І на доказ того, що на еміграції така література вже твориться, він назвав «серію» письменників...

— Письменники в «серії»?! — чмихнула в кулак невгомона Олена. — Це так, як черевики на фабриці «серійно» виробляють...

... — Серія письменників. Це Юрій Косач, Іван Багряний, Докія Гуменна, Василь Барка...

— А Василя Чапленка, бач, і не згадав, — озвався хтось із чоловіків позад наших подруг.

— Чапленко ж не досить похвалив його останній твір, — сказав другий чоловічий голос. — Хіба ти не читав у журналі «Сьогодні»?

— ... З критиків — д-р Остап Грицай, професор Юрій Шерех, професор Володимир Державин...

— А Чапленка знов немає! — озвався той же перший голос за опинами наших подруг.

Але і Оленин, і ці два чоловічі голоси були єдиними критичними заувагами до Самчукової доповіді, а більшості присутніх (заля ж була повнісінька) його доповідь була до вподоби, і та більшість нагородила його бурхливими оплесками. Приємність цих оплесків не зменшувало й те, що ця більшість прийшла на конференцію «МУР»-у, як на театральну виставу, і вона, либонь, більше тішилася своїми власними оплесками, аніж змістом доповіді голови «МУР»-у.

З не меншим успіхом, хоч іще з більшою незрозумі-

мілістю для цієї «більшости» виступив другий з черги промовець — професор-жирафа Юрій Шерех.

Шерехові не довелося «підтягатися» над катедрою, бо вона йому чи й до пупа досягала, а його мала голова на довгій шиї мало не зачіпалася за транспарент, вивішений над сценою з написом «Палкий привіть нашим славним «МУР»-івцям!» Та його голова гойдалася на шиї, а руки раз-у-раз поправляли окуляри. Говорив він скрипучим голосом, але, як це й личило професорові, дуже науково і через те незрозуміло для переважної більшости, бо на тому етапі свого розвитку він ще не усвідомив своєї пізнішої думки, що для простої публіки треба говорити, як «до дітей».

А почав він свою промову з того, що гойднув своєю шизоголовою в бік вельмишановного голови «МУР»-у, потім сказав якийсь дотеп, заадресований публіці в залі, — сказав і сам засміявся своїм скрипучим смішком, а цей його смішок підтримав ріденький сміх з передніх ослонів.

З огляду на складність його промови переповісти тепер її зміст в автора цих рядків немає змоги, бо на тій конференції «МУР»-у не було стенографісток, а з пам'яті в автора цей зміст, на жаль, вивітрився. Здається, він говорив про якийсь «роман-ріку» того ж таки Уласа Самчука як зразок уже готової «великої літератури» українського народу.

А тим часом готувався до виступу не запрошений у почесну президію і не згаданий у виступі голови «МУР»-у ні як белетрист, ні як критик Василь Чапленко. Це готування було знати з того, що між публікою ходив безшумно один з молодих письменників — Іван Манило і роздавав тези Чапленкової доповіді.

— Чому Манило? — здивувалась Олена. — Я ж сама бачила, як Чапленко дав для роздачі публіці пучок цих тез своєму найвірнішому послідовникові Славутичеві.

— Е, — обізвалась потиху й Катерина, — ти хоч і закохана в Славутича, але ще його не знаєш. Він, очевидно, швидко зорієнтувався, що Чапленко не йде в ногу з верховодами в цій організації, і вирішив «не компромітуватися» перед ними своєю приязню з Чапленком, та ще й у такій «службовій» ролі, як роздача

тез. Я бачила, як він, зачекавши, поки Чапленко відійде від нього, передав ті тези Манилові. Ну, а Манило радий показати себе в усякій ролі...

Хтось із близької публіки «засичав» на подруг — і вони замовкли.

Василь Чапленко виявився з-поміж публіки, тобто звівся на весь свій височенький зріст, тоді, як у залі ще лунали, крилами голубиної зграї літали попід сте-лею оплески на славу «найталановитішого критика» Юрія Шереха. Справжня довгонога чапля, та ще й лисий, Чапленко ступнув раз чи два своїми цибами на східцях, що були з правого краю і вели із залі на сцену, а потім того появився за катедрою, перевищивши її своїм зростом: мало не так, як і Шерех. Він теж був із «професорів», але не такий славний, як хоч би той таки Юрій Шерех. Він хоч і доповідав на теоретичну тему — про свій широкий або збагачений реалізм, але простіше, зрозуміліше бодай для таких слухачів, як Катерина та Олена. Та публіка мала в руках і його тези, а це також допомагало розуміти.

Чапленко вважав свій широкий або збагачений реалізм за нове слово в теорії й практиці мистецького реалізму. Це не був реалізм І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного чи навіть В. Винниченка, бо мав бути збагачений формально-технічними здобутками всіх попередніх напрямків у літературах всіх народів, зокрема доповідач покликався на деякі явища такого хоч теоретично й неусвідомленого реалізму в М. Гоголя, в Анатолія Франса. Уперше він (Чапленко) висунув цю теорію у статті «Що на часі?», надрукованій у львівському журналі «Наші дні» за 1943 рік, а пізніше, ширше розробив у статті «Збагачена дійсність», надрукованій у таборовому журналі «Сьогодні».

Але в «МУР»-івській атмосфері робило цю Чапленкову теорію «немодною» саме слово «реалізм». З реалізму взагалі, не тільки Чапленкового, в «МУР»-і просто глузували, а тон у цьому глузуванні задавав волиняк циганського походження І. Костецький. У Юрія Шереха просто «ноги від нього боліли» (як він оглядав реалістичні малярські твори в музеях). Заперечував реалізм і неокласичний критик В. Державин.

Не дуже «модним» у виступі Василя Чапленка було й те, що він вимагав у літературних творах. поряд із формальними шуканнями, поступового, в сенсі наукового світогляду змісту. Це останнє насторожило проти нього й тих слухачів, що на теоретичних питаннях не розумілися, бо тепер, у цих таборах, геть усі, навіть колишні комсомольці «вірували в Бога», хоч і по-різному того Бога розуміли, — одні були православні, другі — католики, треті протестанти-євангелісти... А науковий світогляд — це ж був для них майже більшовизм!

Тим то після його доповіді оплесків майже не було. А Олена Василенко «не вдарила в долоні», либонь, через те, що Чапленко залицявся до Рудницької, а не до неї. Ба більше: його доповідь викликала вибух присутнього серед публіки Василя Барки, бо Чапленко непохвально згадав його збірки «Апостоли» та «Престольні свічі». Як вихор серед степу спокійного літнього дня (бо в залі ж було тихо, не було оплесків), Барка підскочив із свого місця і, вибігши до сцени (не на сцену) звернувся до публіки і палко запротестував проти того, що, мовляв, Чапленко «хоче украсти в людини небо». Хоч він був разом послідовник Шаянної віри і смиренний християнин, але тепер забув про християнську смиренність і, блискаючи своїми майже по-пророчому надхненними очима, гостро картав «нечестивця»-доповідача, зокрема порівняв його з тією твариною, що, шукаючи жолудів, риється тільки в землі, в болоті, а неба ніколи не бачить. Спалахнув, сказав те, що хотів сказати, — і побіг на своє місце. Швиденько біг, бо був ще досить молодий. А як був він ще й на вроду непоганий, то мав уже й наречену, біля неї перше сидів і до неї тепер прибіг. А та наречена глянула йому вірненько в вічі й сказала:

— Навіщо ти відповідав тому ідіотові? Не варто було...

Ця закохана пара сиділа недалеко від наших подруг, і вони цю «репліку» закоханої дівчини почули. Очевидячки, почули й інші близькі до них люди, але, мабуть, ніхто особливо не здивувався, бо всякому було ясно, що устами цієї дівчини говорило кохання, а не розум.

Останнім виступив той почесний член президії, що його Катерині та Олені не видно було за катедрою, — професор Віктор Домонтович. Це був «з фізичного боку» майже такий чоловік, як і Влас Самчук, тобто округлий у постаті і з круглою головою, тільки ще лисий, з трохи повідгінаними вухами та в «золотих» окулярах, що з'їжджали на носі, і він їх перш ніж почати говорити (читати написане), підсунув указівним пальцем угору. Як і Самчука, його теж видно було з-поза катедри лише до пліч, і він також мусів узятися обіруч за краї пюпітру, щоб бути «вищим».

Та тільки то він обізвався, як Катерина здригнулася, мало не заїїпалася всім тілом: це був Вадим Петренко. Вона насамперед упізнала його голос, трохи скрипливий напочатку (як це звичайно було в нього, поки не перейде на свій упевнений баритон), але такий знайомий! До рідности знайомий! Вона не чула цього голосу вже років зо три, але зразу впізнала. А далі миттю впізнала й його обличчя, порожевілу від початкового хвилювання лисину, з краплями поту на такому порожевілім чолі, відігнуті вуха і все, геть чисто все в його цілості, аж до манери говорити.

Так, це був Вадим Платонович Петренко! Він! Без сумніву, він! Він за три роки майже не змінився, тільки трохи більше полисів.

Катеринина радість мішалася із страхом. Вона навіть заплющила очі, відчувши, що голова їй пішла обертом. Бо якщо він був десь тут, у цих таборах, то чому він не шукав її, як приобіцяв був, прощаючись у Києві? Звідси походило почуття її страху. А як голова їй завернулася, вона мимохіть похитнулася і машинально вхопилася лівою рукою за Оленине коліно.

— Що з тобою? — скинула на неї очима подруга, відчувши цей рух (бо очі її були на сцені). — Ти наче злякалася... і зблідла ще дужче...

— Я? Чого б же я злякалася? Ні, то я так... Голова чогось завернулася... Мабуть, тут повітря мало...

— То, може, вийдім надвір?

— Ні, не треба... Уже пройшло, — провела вона долонею по чолі.

Егеж, це був Вадим Платонович Петренко, — але чому ймення та прізвище інші?

Та Катерина зразу знайшла на це питання відповідь: це ж він, як і всі східні українці, ховається від примусової, згідно з ялтинською умовою Сталіна з Рузвелтом та Черчіллем, репатріації на «батьківщину»! А йому ж особливо треба берегтися, бо він у німецькій уніформі ходив...

Почуттів і думок у Катерини було так багато, що вона майже не чула того, що він говорив. А він говорив про долю поета Євгена Плужника.

... «У нищенні української інтелігенції для більшовиків непотрібна була індивідуальна провина. Про яку особливу провину могла йти мова, якщо справа торкалася Євгена Плужника? Казали, що він не сприймав «радянської» дійсности, та це не зовсім так. Він не сприймав ніякої дійсности! Він творив свою, вигадану дійсність і про цю свою, сказати б, кімнатну дійсність розповідав у своїх поезіях. Але, будучи свідомий того, серед яких обставин він живе, він був обережний у житті. Був спокійний, тихий, немов відсутній. Більше мовчав, ніж говорив. Був хворий на сухоти. Ходив звичайно в пальті. Злегка, ніби якось нерішуче покахикував. Горбився. Звідси, либонь, походив його песимізм. Але це був філософський песимізм, і на цій підставі не можна було б його звинуватити в протирадянським злочині. Тим більше, що ота його обережність примусила його написати не тільки поезію «Ленін», що її вивчав у школі кожен школяр, а й не опубліковану й досі віршовану драму «Шкідники», що в ній у ролі шкідників виступають приховані «українські буржуазні націоналісти». Якщо його забраковану в Державному видавництві України збірку поезій «Рівновага» я зміг видрукувати вже нашого часу, 1943 року в журналі «Український засів», то технічно добре зробленої драми «Шкідники» (вона написана віршами за зразком комедії «Лихо з розуму» Гріб'єдова), не тільки я, а й ніхто у вільному світі не зважиться опублікувати, бо це протиукраїнський твір...

Проте й ці його поступки режимові його не врятували: його заарештовано й засуджено на розстріл! Правда, його не розстріляли, замінивши найвищу міру покарання десятьма роками заслання. Та це була ні для кого не обов'язкова гра мертвими формулами паперової юриспруденції, бо десять років заслання на далеку

Північ було рівнозначне смерті. І він туди навіть не доїхав — помер у дорозі.

Катерина відірвалася від своїх думок та почуттів аж тоді, як у залі залящали рясні оплески після закінчення доповіді. Вона ще побачила, як Вадим Петренко... чи то пак Віктор Домонтович злегка уклонився, дякуючи публіці за ті оплески, і знову сховався за катедрою.

На його місце чи вже, власне, на середину авансцени вискочив Володимир Шаян, щоб подякувати всім доповідачам та публіці й закрити конференцію.

Оповідань і віршів на цій конференції не читали, бо вона була присвячена теорії літератури й критиці.

Після цього публіка зарухалася, і більшість із неї пішла до виходу, а залишилися тільки ті, що хотіли особисто познайомитися з приїжджими письменниками, побалакати з ними. Ці, навпаки, підійшли до сцени, а декотрі вийшли й на сцену. Потворилися гуртки навколо гостей — один приїжджий письменник чи критик і декілька цікавих з ним поговорити таборян.

В одному такому гуртку перед сценою опинився й Вадим Петренко — Віктор Домонтович. Олена потягла й Катерину туди, яка, проте, й сама душею рвалася в тому напрямі. Та Петренка — Домонтовича так отовпили (це ж відомий на всю Україну вчений, співробітник Академії наук!), що подружки не змогли зразу до нього доступитися. Катерина намагалася хоч через плечі інших (а була ж височенька) «впіймати» поглядом його за окулярами сховані очі, бо він випадково стояв обличчям до них. Намагалася зустрітися поглядом з його поглядом, але й на Олену «оглядалася», бо це ж була вже справжня її таємниця. Вона ж ніколи жаднісіньким словом ані натякнула цій своїй щирій подрузі про цю свою надію й можливу єдину опору в житті на чужині. Хотіла тільки очима з ним «зустрітися», щоб він побачив, що вона тут, а підходити вагалася: це могло б зрадити при свідках їхню таємницю. Але боялася й нагоду втратити. Він же міг вийти разом з іншими і, не побачивши її, виїхати з табору. У таборі ж більше, як тисяча людей, і на випадкову зустріч годі було розраховувати...

Отже, за всяку ціну треба було тут «зустрітися» з ним поглядами!

Та от людей біля Петренка-Домонтовича стало мен-

ше, рідше, він, підкидаючи вказівним пальцем злізлі на носі окуляри, підвів голову — і їхні погляди, його, Петренків, та її, Катеринин, «зустрілися». І Петренко впізнав її! Упізнав! Аж ніби поточився назад, вражений несподіваною зустріччю. Вона так і рвонулася в душі до нього. Але знов таки лише в душі, бо ані поворухнулася з місця: тут же була Олена й інші... свідки!

Та Вадим, упізнавши її, удав, що... не впізнав, і поспішив відвернутися. Це був такий вимовний рух, що Катерина затрепетала, як поранена голубка.

— Що тобі таке, Катрусю? — глянула на неї Олена. — Чи ти змерзла?

— Ні! Ходім уже! — вимовила тремтливим голосом Катерина і повернулася, щоб іти до виходу.

— Та чого ти? — не розуміла її дивної поведінки Олена. — Цікаво було б поговорити... Ми ж хотіли познайомитися...

— Залишайся, як хочеш, а мені не цікаво...

І швидко пішла із залі, покинувши подругу. Пішла з гордо піднесеною головою, а це мало означати: як не хоче, можна й без нього... вона не понижуватиметься.

Як виходила, бачила, що збоку, віддала від того гуртка, де був Петренко-Домонтович, стояв Вергун, бачив її, але чомусь, усупереч своїй щодо неї поведінці, не пішов за нею. На жаль! Бо їй тепер хотілося показати тому «зрадникові», що вона його не потребує, що вже має іншого... може, й чоловіка!

— «А, може, він уже встиг знайти собі іншу? — гострим ножем пройняла Катерину підозра, як вона вже йшла майже підбігцем через подвір'я табору до своєї касарні. — Може, вже й одружився?»

А як опинилася в своєму вбогому закутку, впала на ліжку й ударилася в сльози. Тільки тоді, як заспокоїлася трохи, подумала, що, може, й він не хотів призначатися до неї при свідках. Адже й у неї було таке почуття. А пізніше, цього вечора або наступного дня її знайде...

На цій конференції професор Вадим Петренко «зустрівся» поглядом ще з іншими очима, і тієї іншої очі він побачив ще з катедри, як промовляв, тобто ще до то-

го, як побачив Катерину. То були очі... Його злого демона «чекіста» Вергунова, що сидів недалеко від катедри в залі. І це так його приголомшило, що він мусів був удати, що не впізнав Катерини, дарма що ще з Мюнхену, де він жив, пробував розшукувати її, але безуспішно. Бачив, як вона підходила до нього з якоюсь своєю подругою, як потім, зрозумівши його удаване невпізнання, пішла геть з гордо піднесеною головою, та не міг ані поворухнутися, щоб її доганяти. Та й на дорозі ж стояв і виразно чекав на нього той чортяка Вергунов.

А потім Вергунов поспішив підійти до нього, майже нахабно відштовхнувши Катеринину подругу, що разом з ним підійшла була (може, з доручення Катерини?), щоб поговорити з ним. Підійшовши, Вергунов безцеремонно подав йому руку і спитався:

— Пізнаєте? По очах бачу, що впізнали... ще тоді з катедри. Але ходімо звідси, бо тут, мабуть, зараз гаситимуть світло.

Олена аж очі витріщила на нахабу, але нічого не встигла сказати. Бачила тільки, що Домонтович пішов, як загипнотизована жертва, без жадного слова за Вергуновим.

Надворі вже було досить темно, і тільки високо почеплений на стовпі посеред широкого таборового подвір'я ліхтар освітлював цей простір. Докидали трохи світла й освітлені вікна касарень. Людей надворі майже не було: ще холоднуватий весняний вечір позагонив усіх у їхні закутки.

Вадим Петренко був у самому костюмі і теж відчував чи то від цієї вечерової прохолоди, чи то від нервового напруження, як прикрі дрижаки пробігали в нього поза спиною, холодили лікті обох рук. І якби він обізвався, то, мабуть, аж зубами зацокав би. Але йому обзиватися не треба було: говорив увесь час тепло одягнений, у легкій демісезоновій пальті, Вергунов. Водив його по подвір'ї, переважно поблизу ліхтаря, на видному, і говорив, як накручений механізм, бо мав великий у такому говоренні досвід. Та ще й не можна сказати, щоб обережно як на тему його монологу.

Та й чого йому було на когось оглядатися? Він же тут, у цьому таборі своя людина, «переміщена особа», як і всі інші таборяни.

Це він насамперед Петренкові й сказав:

— Як бачите, я тепер такий же, як і ви, тобто так звана «переміщена особа». Може, не вірите? Мовляв, як може «чекіст» бути в цій американській окупаційній зоні «переміщеною особою»? Це все таки певного роду ризик! А крім того, можна б іще й так сказати, що я мав би вже певне право тепер, коли наша непереможна «радянська» армія розгромила фашистського гада, на добрий відпочинок десь у Сочі абощо замість того, щоб гнутися в цих мізерних закутках. Та я на це можу сказати так: поперше, для мене тут ніякого ризику немає, бо насправді ми тут співгосподарі як співники цих добрих гуможуйних американців, а подруге, хоч вони наші й співники, але все таки капіталісти й вороги комунізму, і ви самі знаєте, як вони під всякими приводами приховують численних зрадників нашої великої батьківщини, здебільшого усяких українських буржуазних націоналістів. Ні для кого не секрет, що й у цьому таборі багато таких, що підлягають, згідно з ялтинською угодою, примусовій репатріації.

Помовчав, затаючись жадібно цигарковим димом, а тоді повів мову далі.

— Еге.... Ми, кажу, тепер тут співгосподарі. А чезрез те можемо виступати тут у будь-якій ролі, хоч би й у ролі «переміщених осіб», однією з яких я оце й зробився. Проте це не значить, що я й у цій ролі не виконую своєї патріотичної повинности супроти нашої великої й славної батьківщини, в тому числі, само собою розуміється, й її невід'ятної частини — України. Я сподіваюся, що й ви, Вадиме Платоновичу, не відмовитеся мені в цьому допомагати. Я вже навіть пробував був вас розшукувати, алеж ви змінили прізвище, як і всі східні українці, що ховаються від репатріації. Я навіть читав вашу чудернацьку повість «Доктор Серафікус», але не знав, що «Домонтович» — ви. Чув також, що в мюнхенській Православній духовній академії викладає якийсь Домонтович...

Вергунов знову затагнувся цигаркою, а тоді запитав:

— А може й ви хотіли стати справжньою «переміщеною особою», а потім чкурнути до якоїсь там Америки і через те ховалися свідомо від мене? Га?

Вони саме проходили поблизу ліхтаря, обводячи

навколо нього дві свої силуетки-тіні, і Вергунов глянув своїм кошачим поглядом у Петренкове освітлене хоч і трохи приличковане окулярами на очах обличчя. Але на його «га?» Петренко ніяк не відгукнувся. Змовчав.

— Я гадаю, що такий варіант вашої поведінки не виключений, — мовив далі катюга. — Але я також знаю, що ви людина розумна і, сказати б, цілком свідомо своєї ролі в нашій системі державної безпеки. Ви також, либонь, свідомі й того, що тепер ви ще більше в наших руках, як були за гітлерівської окупації України та в Берліні. Ми, працівники радянської державної безпеки, маємо себе за спинами цих добряг-американців так, як риба в воді. А тим самим і вас можемо тримати на своїй службі, скільки і як захочемо. Я колись у Харкові налякав вас револьвером, що був у моїй кишені. Пам'ятаєте? Тепер у мене ніякого револьвера немає, — він поляпав обома руками по обох своїх кишенях. — Я вас не можу ні вбити, ні задушити тут. Але ви, хоч би як вам це хотілося учинити, не можете крикнути зараз: «Ось тут чекіст, хапайте його!» Або побігти он до того озбро-

єного «українського» вартового, що стоїть біля виходу з табору, щоб заарештував мене. Не можете, хоч би ви тут луснули! Поперше, ми, «чекісти» у справі виявлення німецьких воєнних злочинців та коляборантів працюємо спільно з американською політичною розвідкою, а по-друге, ми вас найлегше можемо зробити німецьким коляборантом, показавши хоч би вашу світлину в німецькій уніформі. Ну, а американці передадуть вас нам таки, і тоді ми з вами зробимо, що захочемо, як це й ви, напевно, розумієте...

Він докурив цигарку й кинув її в темнішому місці, прописавши вогником параболу. І говорив далі:

— Якби ви мене навіть убили, то й тоді не врятувалися б: усі дані про вас зберігаються в наших картотеках, а про те, що я вас знайшов, уже знає в цьому таборі ще один наш співробітник... Між іншим, і про Америку ви не можете навіть мріяти. Якщо вони до себе не пускають членів комуністичної партії та «комсомольців», то «сексота» не пустять і поготів. Це ви також знаєте, і через те, либонь, не з'являлися досі ні на один так званий «скринінг». Я ж вас через цю «мережу» пробував розшукати, інформуючи американців за посеред-

ництвом наших офіційних чинників про вас, як про коляборанта, якого треба впливати. Вас не впливано, — значить, ви не являлись на «скринінги».

Він плюнув набік, глянув на небо, де досить ясно світилися вже зорі.

— Отаке то, Вадиме Платоновичу. Але годі про це. Говорімо краще про діло. Насамперед нам треба викрити усіх отих зубрів українського націоналізму, що об'єдналися в оцьому так званому «МУР»-і. Ви сьогодні чули, яким вони духом дишуть, як вони обплівують нашу радянську владу та батьківщину. Між іншим, вам уже не обов'язково заличковувати свою патріотичну роботу такими промовами, як ви сьогодні виголосили, а також у ваших писаннях. Я пропоную вам припинити це, бо ви вже дуже добре законспіровані. Ви можете писати про філософію, про археологію, про Шевченка й інших давніх письменників. Можете й далі викладати в Духовній академії в Мюнхені, що її очолює клерикал Пантелеймон Ковалів, якого ми, на жаль, у Києві не розкусили. О, це був там хитрий лис! І з українською мовою він не носився там так, як тут...

Він на хвилинку замовк, ніби подумав, що йому казати далі. А потім:

— Але ви, очевидячки, хочете спитати, що ви маєте тепер тут робити, — так я вам скажу. Можна розпочати з того, що ви «розшифруєте» всіх оцих шерехів, багряних, чапленків... Треба виявити їхні справжні прізвища, звідки походять, яка їхня рідня залишилася на Україні тощо. Це нам потрібне для того, щоб домогтися в американців, на підставі ялтинської угоди, примусової їх репатріації. На Сибірі та в інших частинах нашої безмежної батьківщини дуже потрібні тепер робітні сили. Та й з деяких інших міркувань їх треба ліквідувати. Гуменної можете не чіпати: це нешкідлива баба. Та вона й не законспірована. Крім того, вона не така вже й антирадянська письменниця. Ще в 1931 році, в повісті «Кампанія» вона спробувала була позитивно оцінити колективізацію сільського господарства, хоч і не без деяких несвідомо допущених помилок. А в 1940 році в журналі «Радянська література» вона надрукувала повість «Вірус».. Ви, певно, пам'ятаєте цю річ. Спрямування цієї повісті цілком лояльне до політики нашої партії. У ній вона вивела троцькістсько-бухаринських

бандитів як шкідників, і тільки через те, що вона не така вже талановита письменниця, вона не потрапила в ногу з партією. І її трохи покритиковано... Ну, а про Шереха, Багряного й Чапленка напишіть усе, що знаєте і занесіть до мене ще сьогодні ввечері... Я живу ось у цьому будинку, кімната друга на першому поверсі...

Він кивнув головою й махнув рукою в напрямку тієї касарні.

Вадим Петренко, що досі й словом не обізвався, сказав, що тепер не може цього зробити, бо ночує разом із Шерехом в одному закутку...

— А, ну, добре. З Мюнхену напишете мені листа, адресуючи на цей табір. Тільки моє тут прізвище «Вергун», а не «Вергунов». А листа можете підписати, яким захочете псевдонімом, хоч у цьому й немає великої потреби: ця дурна демократія вважає недозволеним контролювати особисті листи «громадян»... Але для вас це не найголовніше завдання. Головна ваша робота буде інша. Як вам відомо, в Мюнхені міститься кубло найвоєвоєничішої націоналістичної організації — бандерівської. Вам треба пролізти в їхню Службу безпеки. У цьому вам допоможуть там наші люди. Ну, а тепер будьте здорові! — простятнув він Петренкові руку. І Петренко не міг не взяти її.

— Ідіть спочивати! — кинув уже з віддалі Вергунов і швидко пішов до своєї касарні.

«Спочивати» Вадим Петренко йшов майже із заплющеними очима, намагаючи ногами бруківку підвір'я, іноді навіть спотикаючись. Якби тепер надворі були люди, то могли б подумати, що це йде п'яний. Тільки перед самим входом до своєї касарні він придивився уважніше, чи туди йде, куди треба. А вже в темній сходовій клітці, йшовши на другий поверх залізними сходами, він тримався, як сліпий, рукою за поруччя і далі, в коридорі керувався більше почуттям дотику, аніж зором. Це призвело його до прикрої нічної пригоди: він потрапив не в ту кімнату, де мав переночувати, а в іншу і зайшов до закутка, де в ліжку лежала молода пара. У закутку було напівтемно, бо в нього заглядало тільки трохи світла від надвірнього ліхтаря, і його, сноходу, очутив не зоровий образ тієї пари, а лютий вигук чоловічого голосу:

— Ей, куди лізеш?! П'яний чи що?

Збентежений чоловік промимрив щось таке, як «вибачайте!» і, вийшовши з кімнати, вже уважніше взяв розглядатися, щоб знайти «свою» кімнату та вгадати, де саме той куток, у якому він мав ночувати разом із Юрієм Шерехом. У цьому закутку, призначуваному для приїжджих гостей, було двоє ліжок і навіть столик, притулений до стіни між ними.

Юрій Шерех був уже в закутку, хоч ще на своїх довгих ногах, а не в ліжку. А що освітлення й у цьому закутку було таке, як у попередньому, тобто тільки окремі, прошилені крізь каламутні шибиди смуги світла від надвірного ліхтаря, то той (Юрій Шерех би то) і не міг зауважити незвичайного стану свого співночувальника. Була для Петренка й просто спасенна присутність у цьому закутку ще однієї живої людини. Якби не це, то він би повісився чи, власне, задушився б на бильці залізного ліжка, за прикладом, може, українського письменника 20-их років Бориса Тенети, що так поклав край своїм мукам у київській в'язниці. Те, що сталося, оця зустріч із катом Вергуновим, показало йому, що він, всупереч сподіванню знайти порятунок в американській зоні, виборсатися із шпигунських тенет, насправді ще дужче в тих тенетах заборсався. Він же опинився майже під безпосередньою владою російських більшовиків, які робили в цій демократичній зоні, що хотіли, почувавши себе, мовляв Вергунов, як риба в воді. А американці ж їм ще й допомагали! Видали ж вони в Лінці тисячі дінських і кубанських козаків на смерть, як допомагали вилучувати й інших «громадян» «країни соціалізму», тієї жажливої країни, що обплутує тисячі й тисячі людей шпигунськими тенетами так, як і його, Петренка, ученого з відомим навіть поза межами тієї країни іменням, обплутала. А тепер, якби він не скорився, могли б зробити з нього гітлерівського коляборанта!

У голові крутилося прислів'я: «Застряв пазурець — усій птишці кінець». Цей його «пазурець» застряв у Києві, у Харкові в драгву затягло вже цілу його ногу, а тепер уже й другу його ногу засмоктує. На пам'яті йому став бачений у якомусь музеї образ кістяка якогось дав-

нього звіря, либонь, шаблезубого тигра, що тисячі років тому загруз був у калюжі природного асфальту і так загинув. Отож і він тепер опинився в такому невилазному становищі, яке може скінчитися тільки з його смертю.

— Де це ви були? — запитав Шерех. — Люди ж розійшлися давненько вже...

— Е, там, — махнув невиразно рукою в якомусь напрямку Петренко і взяв роздягатися, щоб лягати.

Юрій Шерех не звернув уваги на невиразність цієї «відповіді», бо в голові в нього була ще конференція, і йому хотілося говорити про виголошені на ній доповіді. Це були здебільша його критичні думки про те, що він чув. Зокрема він не згоджувався з теорією збагаченого реалізму Василя Чапленка. Усе таки це ж реалізм, а він, якщо Вадим Платонович згадує їхню розмову ще в Харкові, в редакції «Українського засіву», проти будь-якого реалізму. Реалізм себе так уже вичерпав, що може бути тільки «збідненим», а не «збагаченим». От він був у німецькому музеї і бачив тисячі малих і великих «чесних» портретів та натюрмортів у дусі, — ох якого ж збідненого реалізму! Він тільки втопився, обходявши залі з цим малюванням, аж ноги йому заболіли...

— Це мистецтво впливає мені тільки на ноги, — повторив він свою улюблену формулу зневажливого ставлення до реалізму. — Щодо Чапленка, то він взагалі примітивно розуміє мистецтво. От він сказав мені: «Знаєте, скульптор Богдан Мухин може вилити в сріблі живу троянду». А я йому: «Яке ж це мистецтво?»

Петренко був свідком цієї розмови Чапленка з Шерехом і пригадав, що Чапленко сказав тільки про техніку відливання, — не більше. Тоді говорили про те, що Мухин перепалив багато срібла, поки навчився відливати в ньому скульптурні твори. Але Шерех своїм звичаєм нелогічно приписав Чапленкові те, чого він не думав. Проте тепер Петренко, будучи в пригнобленому стані, ані поворухнув язиком, щоб це опростувати.

Шерех же, навпаки, був збуджений нервово, пробував навіть ходити у вузькому проході між двома ліжками, зачіпаючися своїми цибамі за тії ліжка, і не помічав навіть того, що Петренко, роздягнувшись, ліг уже в своє затемнене в кутку ліжко та ніяк не відгукувався на його мову. Взагалі Чапленко — вів Шерех свою мову

далі — не заїмпонував йому ані трохи навіть своїм «Пиворізом», що ним дехто захоплюється. Він ще у Львові, як та повість вийшла, висловлювався критично про неї. Правда, мова в Чапленка надивовижу багата, алеж літературний твір — це не тільки мова.

Далі він сказав, що недавно Чапленко звернувся був до нього з думкою створити на еміграції інтелектуальну групу, яка підтримувала б серед еміграційного суспільства на певному рівні мислення та поступові світоглядові ідеї, протиставлячись примітивізму, клерикалізму та іншим нездоровим явищам, які загрожують збереженню повноцінності цієї великої, найбільшої в історії українського народу еміграції. До цієї групи мали б увійти, крім нього, Чапленка, ще він, Шерех, Д. Чижевський, він, Петренко, з галичан, може, Шлемкевич...

— І знаєте, Вадиме Платоновичу, що я йому на цю пропозицію сказав? — звернувся Шерех до мовчазного кутка. — Я йому написав у листі: «Якщо ви хочете відроджувати позитивізм, то мені з вами не по дорозі. Я вірю в чудеса... у церковному розумінні цього слова... І, сердега, не абияк збентежився: сподівався, що й я — ворог релігії, а я йому отак... Хе-хе!

— «Це він натякає на моє духовне походження, — подумав Петренко, — хоче сказати мені приємне... Ой, не врятує це тебе: я мушу й тебе розшифрувати, сказати, що ти Шевель із Харкова. Та й з цієї групи нічого не могло б вийти в сенсі Чапленкового задуму. Якщо він, Шевель, «вірить у чудеса», то й інші із згаданих кандидатів не кращі. От хоч би взяти Дмитра Чижевського. Він філософ, але спробуй зрозуміти, що це за філософія! У Шлемкевича, галицького філософа, в його книжці «Філософія» теж немає ніякої філософії. А виступавши раз із промовою перед молоддю, він сказав, що Іванів Франків «дух, що тіло рве до бою», примушує українську молодь стукати в двері обох українських церков. При цьому він не згадав про «попівські тортури», що є в тому Франковому вірші. Взагалі сказавши, більшість еміграційних мислителів, відштовхуючись від більшовицького матеріалізму, кинулися в потилицю — у крайній ідеалізм та церковницю. Так немов би світоглядний матеріалізм вигадали більшовики, а не стародавні, ще грецькі філософи»...

Але вголос Петренко не сказав ані словечка.

... — В такі чудеса, як у Євангелії, — провадив своє Шерех.

А що Петренко ніяк на ці його міркування не від-тукувався, то Шерех, нарешті, подумав, що він заснув. Спитався:

— Чи ви, може, спите вже?

— Вибачте, Юрію Володимировичу. я, справді, вже дрімаю, — обізвався Петренко. — Відчуваю втому після цілоденного напруження.

Тільки після цього Юрій Шерех вирішив і собі лягти, і незабаром почулося його сонне дихання, ба й свист у носі.

А Вадим Петренко не тільки не спав, а й не міг заснути. Сон не брався його майже всю ніч. Спочатку він думав про те, що йому написати про трьох згаданих письменників, зокрема найскладніша була справа з Шерехом-Шевелем. Шевель — це був той мовознавець, який ще на початку 30-их років разом з Наумом Кагановичем поставив своє прізвище як нібито один з авторів на підручникові з української мови Гр. Шевчука, розстріляного в ДПУ, та й тепер на еміграції продовжує цю містифікацію, підписуючи деякі свої статті «Гр. Шевчук». Тож дуже ймовірно, що коли Вергунов про це довідається, то примусить його, Петренка, пустити про це «чутку» серед еміграції, щоб його скомпромітувати. А йому так не хотілося пошкодити цій талановитій людині, яка так щиро перейшла на українство. Це був би «важок» на шальку ворогів українського народу...

Не міг Вадим Петренко не думати цієї ночі ще й про Катерину! Як виявилось, вона таки виїхала на еміграцію! І, мабуть, таки ради нього. Він же, попросившись з нею в Києві, майже запропонував їй одружитися. Але як він може тепер зав'язувати їй світ! Це ж було б майже рівнозначне із згубою для неї! Поперше, ще невідомо, як скінчиться його шпигунська «діяльність», яка буде його дальша доля, а подруге, від неї, як його жінки, не втаїлося б його «сексотство» і те, що він їй ще в Харкові брехав.

Не міг забути й враження від їхньої «зустрічі» поглядами в клібі. Як вона жадібно ловила його погляд! Напевно, сподівалася побачити радість у його очах. А він відвернувся, впізнавши її! І вона це зрозуміла, бо

гордо піднесла голову та швидко пішла, майже побігла до виходу. Бідна, мила й дорога Катруся!

У нього підступило до горла щось таке, як плач, беззвучний тиск. Це був безмірний жаль, біль через неможливість поєднання з коханою істотою, біляву врочливу якої з тихим смутком її блакитниж очей він уявляв тепер, як якусь страдницьку врочливу. Мучило й те, що вона могла про нього після того, що сталося, тепер подумати, — могла подумати, що він її зрадив, знайшов іншу або що. А він же не міг їй навіть пояснити цієї своєї безглуздої поведінки: побачив, упізнав — і не признався! І яка фатальна збіжність: вперше за три роки розлуки зустрів кохану жінку — і разом з тим свого ката Вергунова!

Бувши людиною тверезого розуму, він ніколи не був схильний до якогось фаталізму, та тепер щось таке заворушилося в його голові.

— «Справді, як могла статися така трагічна збіжність?» — майже вголос подумав він.

Але десь так як перед світом сон таки зборов його. І йому сниться: він летить у якусь безодню, у кратер вулкану чи що, а в глибу тієї безодні якось у просторі висить чи на кажанячих крилах тримається зелене страховище з роззявленою пащею. А по боках тієї безодні стирчать гостряки скель... Він летить каменем униз, а в голові думка: «От зараз ударюся головою об цей гостряк і навіть відчую, як череп хрясне, розколюючись... А потім мене не стане! Але я хочу жити! Рятуйте!»

Його дикий, майже нелюдський крик розітнувся в тиші кімнати-«гуртожитку». До нього насамперед кинувся Юрій Шерех:

— Вадиме Платоновичу, що з вами? Ви кричите у сні!

А далі попрочидалися й інші пожилці кімнати. З одного кутка навіть почулося:

— Понадудлюються, як свині, та й будять людей! Ей ви там, письменники чи хто ви!

Вадим Петренко прокинувся, але ніяк не міг прочуватися та розчовпати, що з ним і де він. А як уже зовсім опритомнів, навіть сів на ліжку, лупаючи в передсвітанковій сіржаві очима, то з гіркістю подумав:

— «Краще б я був справді об ті скелі розбився!»
— Ну й галаснули ж ви! — сміявся своїм скрипучим горловим смішком, підвівшись на своєму ліжку, Юрій Шерех.

Петренко тільки махнув невиразно рукою — нічого на це не сказав.

... Отже, Петренко-Домонтович не прийшов до Катерини ні ввечері, ні другого дня вранці. Від інших поселенців табору вона довідалася, що всі приїжджі письменники виїхали з табору рано вранці. Олена сказала Катерині про те, що Вергун перешкодив їй познайомитися з Домонтовичем, аж увечері наступного дня. Назвала його нахабою. Сказала й про те, що вони, Вергун би то з Домонтовичем, привіталися, як давні знайомі. Та це нічого Катерині не сказало. Могли бути знайомі ще з України, — що ж тут такого?

На адресу Українського вільного університету в Мюнхені для Віктора Домонтовича прийшов лист від тієї галичанки, що з нею він познайомився був під час своєї праці у Львові за першого «узз'єднання» Галичини з УРСР. Її на прізвище було Чижевич, і вона йому так тоді вподобалася, що він щиро допоміг їй, попівні, влаштуватися на працю і врятуватися від заслання на Сибір. Чижевич писала, що вона довідалася, що відомий із преси «Домонтович» — то він, Петренко, і хотіла б відновити з ним знайомство. Подавала адресу й просила відгукнутися до неї.

Цей лист був для нього прикритим ударом: вона ж знала, та Чижевич, що він тоді був владущою особою, довіреною особою окупантів! Про те, щоб «відгукнутися» на цього листа, він тепер не міг і подумати. Але це так його приголомшило, що він не міг позбутися прикрого почуття аж до кінця своїх лекцій, лист цей заважав йому навіть нормально викладати. Не міг він позбутися цього почуття й тоді, як уже вийшов на вулицю, щоб іти до трамвайної зупинки, звідки він звичайно їздив «додому», до своєї кімнати. Заглиблений у це переживання, він аж здригнувся, як його догнав один його студент і обізвався до нього.

Цього студента він знав як «бандерівця» (хоч той походив з Наддніпрянщини). І це був новий, ще біль-

ший для нього, для Петренка, удар! Той студент, оглянувшись бережно навколо, сказав йому притишеним голосом, що один з керівників їхньої організації хотів би поговорити з ним у важливій справі.

Надворі був день, сонце тільки трохи похилилося на вечір, та Петренкові потемніло в вічу, немов на те сонце насунулася хмара. Він скинув окуляри, щоб їх протерти вийнятою з кишені хусткою, бо вони ніби заваджали бачити того студента, що трохи ніяково посміхався. Петренкові було ясно, що то за «студент», як і студент, либонь, знав таємницю свого «професора». Коли Петренко, нарешті, протер окуляри і, сховавши в кишеню хустку, глянув тому «студентові» в очі, то він ще дужче збентежився, а його ніякова усмішка перетворилася на гримасу болю.

Було ясно, що це Вергунов «просовує» його в бандерівську Службу безпеки. Але язик у роті в Петренка поворухнувся, і він спитався:

— А що ж там за справа?

— Не знаю, там вам скажуть...

І знову та сама усмішка, що означала чи то ніяковість, чи то біль. Петренкові стало на пам'яті, що Державне політичне управління, чи як там ще воно звалось, у Києві викликало на допит професорів найчастіше через студентів. Якщо тільки на допит, коли ще не було потреби посилати «чорного ворона» вночі, щоб заарештувати. А втім, це ж і була та сама «робота» того самого ДПУ, тільки не в себе вдома, а в американській окупаційній зоні в Німеччині.

Потім «студент» сказав, що він приїде по нього ввечері автом і повезе його на умовлене місце зустрічі з тим керівником.

— «Хм, — подумав з гіркістю Петренко, — навіть не почекав, що я скажу на це: згоден їхати чи ні.

Але, так подумавши, він ані спробував відмовлятися. Запитав тільки, о котрій годині той приїде по нього.

«Студент» кивнув головою і пішов у свій, протилежний бік, а Петренко мляво поволікся до трамвайної зупинки, щоб їхати «додому».

Решта цього дня була вже викреслена з його життя. Він навіть утратив відчуття живого життя. У нього не було ні обурення, ні гніву, він, здавалося, збайдужів до свого існування.

Увійшовши до своєї кімнати, він ліг на ліжко і так лежав, аж поки німкеня, в якій він жив, не принесла йому вечерю. А що він лежав не роздягнений, то старенька жінка стурбувалася й запитала, чи він, часом, не хворий.

— О, ні! — сказав він з робленою бадьорістю в голосі, уставши до столу. — Не хворий... не хворий. Не турбуйтеся, добра фрав...

І навіть поплескав на заспокоєння її по плечах.

А незабаром після вечері до нього приїхав таксівою той «студент», увійшов і мовчки став біля порога. Петренко теж глянув на нього, нічого не сказавши. А потім вони обидва вийшли.

«Студент» довго возив його різними вулицями Мюнхену і наостанку запровадив його до якогось будинка, далі увів до кімнати, схожої на передпокій.

У цій кімнаті було двоє молодих галичан. Вони не сиділи, хоч у кімнаті були стільці. Мабуть, вони повставали з своїх місць, почувши приїзд «післанця» з тим «гостем», що його «студент» мав привезти. Було схоже на те, що це була чи не охорона того керівника, який мав говорити з Петренком.

Коли Петренко сказав «добрий вечір!» вони, як на команду, підкинули «по-нацистському» вгору праві руки, вигукнувши:

— Слава Україні!

А потім один з них крутнувся «на одній нозі» і відчинив послужливо перед «гостем» двері, впускаючи його поперед себе в іншу краще освітлену кімнату. Але впустивши «гостя», він не увійшов за ним, а залишився за дверми, причинивши їх беззвучно й, здавалося, з пошаною чи то до «гостя», чи то до того чоловіка, що сидів за столом навпроти. Сидів, але потім підвівся з гідністю, нехапливо назустріч прибулому професорові.

— А, пан професор! — простяг він Петренкові руку. — Вітаю, вітаю...

І відрекомендувався:

— Степан Бандера!

Почувши це ймення, Петренко відчув у тілі щось таке, як електричний шок. Так оце він, той таємничий проводир, який володіє душами більшості української еміграції, з волі якого ще й досі точиться організована

збройна боротьба на Україні!

Невисокий на зріст, з майже хлоп'ячим обличчям, чорнявий, із залишком чуба над чолом, обабіч якого вже починалася лисина, але очі мав сірі, що ними ніби проколював того, на кого дивився. Але на привіт професорові Петренкові ті його очі злегка усміхнулися: між ними ж мала відбутися приязна розмова.

Потім він глянув в один і в другий бік, зокрема на вікно, завішене шторою, ніби перевіряв, чи їх ніхто не може підслухати. Відтак потер руки, навіть ударив долонею об долоню і сказав:

— Так прошу ж сідати!

А як Петренко сів, майже разом із Бандерою, що опустився на своє крісло за столом, він жваво загомонів:

— Як ся маєте, пане професоре? Сподіваюся, що ви в доброму здоров'ї? Та й побутово ви, здається, добре влаштовані... Працюєте в УВУ, в журналі «Арка» та в «Українській трибуні» друкуєтесь...

Петренко подякував за турботу, сказав, що з ним, справді, все гаразд.

Степан Бандера взяв вихвалити його як науковця й письменника, сказав, що з приємністю читає його статті і через те без вагання затвердив його у складі членів редакційної колегії «Арки»... Юрія Шереха й його. Бо таких людей треба шанувати, в українського народу не так багато таких визначних талантів, особливо після того, як московські більшовики винищили наддніпрянсько-кубанську українську інтелігенцію. Як ви знаєте, ми ведемо ще збройну боротьбу з цим окупантом, але нам потрібні й інтелектуальні наукові сили, щоб обґрунтовували наше право на існування... я маю на увазі право нашого українського народу...

Петренко знав, що це тільки вступ до якоїсь головної теми їхньої розмови, ради якої його сюди привезено. І Степан Бандера незабаром перейшов до цієї теми. Він сказав, що звернувся до нього, за порадою деякого з членів їхньої організації, як до безсумнівного українського патріота та знавця «радянської» дійсності. Справа в тому, що їхня організація має зв'язки з Україною і одержує звідти різні документи. Але їм не завжди ясно, чи то справжні папери від їхніх людей, чи, може,

якісь підступили більшовиків. Очевидно, пан професор розуміє, що з цим треба бути обережним. А для того, щоб відрізнити справжні документи від провокаційних, треба добре знати і ту дійсність, і східноукраїнську літературну мову... Словом, вони б хотіли мати його як експерта для перевіряння цих текстів.

— Звичайно, — сказав Бандера, — ця робота буде відповідно, тобто добре гонорована.

— «Для цього не треба аж такої кваліфікації, як у відомого науковця Вадима Петренка», — гірко подумав спутаний путами «сексотства» Петренко, знаючи, що йому не можна відмовлятися, бо ж ті члени бандерівської організації, що «порадили» цьому проводиреві його як експерта, — це агенти професійного «чекіста» і його, Петренкового, злого демона Вергунова.

Проте для годиться, а власне, для заличкування свого ворожого для цих безсумнівних патріотів і борців за Україну «сексотства» він удавано спробував був відмовлятися. Він покикався на переважаність і в УВУ, і в «Арці», і в Православній духовній академії, де він викладає...

Бандера «розумів» це, але праця в них не забирати-ме багато часу. Його запрошуватимуть сюди тільки тоді, як папери з України приходитимуть. Звичайно це бувають короткі документи, і для їх перевірки не треба багато часу.

Кінець-кінцем, професор Вадим Петренко згодився їм, борцям за волю України, допомагати. А в голові кипіло: «Шпигун! «Сексот»! Зрадник!»

Бандера підвівся з свого крісла і щиро потиснув Петренкові руку. Сказав, що він особливо цінить співпрацю східних українців як репрезентантів величезної більшості українського народу. На жаль, вони чомусь ставляться до його організації з упередженням, не згоджуються з його способом боротьби... Але ж боротьба з таким жорстоким ворогом, як московські більшовики, не може бути в білих рукавичках!

— Надалі ви будете мати контакти з другом Таємним, що безпосередньо керує цією справою, — сказав на закінчення розмови Бандера. — «Таємний» — це, звичайно, партійне прізвище, — додав. — А мене ви можете називати «Степаном Андрійовичем», — усміхнувся він. — У нас, галичан, це не зовсім звична форма

звертання, але нам треба орієнтуватися на більшість українського народу.

Потім він пішов до дверей, прочинив їх і покликав:
— Друже Таємний, на хвилинку!

До кімнати ввійшов інтелігентний на вигляд галичанин, сивуватий уже чоловік, з досить «сухим» виразом обличчя. Бандера познайомив їх, а вони потиснули один одному руки.

Потім вони, Бандера й Таємний, провели Петренка до передпокою, де чекав ^{на}нього «студент», який і відвіз його «додому».

Був настроєво-гарний травневий день, і була неділя. Катерина Осодча ходила до церкви, де їй замість молитовного настрою крутилася в голові думка про священика Хвалька: «Як отака стирта м'яса могла мати на собі «благодать божу?» Через його надмірну, потворну огрядність риза широченним дзвоном розтопирчувалася на ньому, а голова в нього була невеличка, підстрижена, з безвусим та безбородим, ще досить молодим обличчям, і ніби вивершувала цю стирту. Вислів «на мені благодать божа» Катерина не раз чула з уст цього священика, як він із кимсь сперечався, при цьому він клав свою широку, схожу на ласт морського лева долоню на свої такі, як припічок, груди. Це був у нього такий аргумент, що проти нього ніхто не відважувався щось сказати. Він був волиняк, і його парафіяни теж були переважно «поліські» волиняки, що беззастережно вірили в магічну силу тієї «благодаті божої».

А Катерині це було чуже й незрозуміле, як не сприймала вона й того, що він його урочисто, вийшовши з вівтаря, виголошував, а ляскуючі, з дзвінками жіночими голосами відгуки півчі на ті його виголоси майже драгували її. За двадцять з гаком років під «радянською» владою вона зовсім утратила до всього цього смак і до церкви ходила тільки для того, щоб побути між святково настроєними людьми та втекти від самотності.

Після того, як Вадим Петренко так виразно знехтував нею, позбавивши її єдиної надії на створення родинного життя, її всевладно поняла туга й біль самотності. А що це був спокусливо-приємний день, то вона й у своєму закутку, прийшовши з церкви, не могла сидіти.

Збігавши на кухню по таборовий обід, вона прихватком пообідала, потім так само швиденько поглянула в дзеркальце, побачила в ньому блакитний смуток своїх очей, сяк-так поправила пасмо волосся, що вибилося з-під хустки, осмикнула блюзку, вхопила перепустку й подалася з табору. А поспішала вона вийти з табору ще й тому, що боялася приходу Олени Василенко, яка «вічно» говорила про чоловіків, а їй, Катерині б то, не хотілося тепер про них і чути. З цієї ж, либонь, причини вона не дбала дуже й про свою «вроду».

Уже опинившись на безлюдній, тихій вулиці провінційного баварського міста, Катерина ще не знала, куди піде. Пішла навмання вздовж вулиці, і вже не поспішала. Ця вулиця привела її до мосту через річку, що розривала місто на два шматки — новішу частину, де була «Зоммеказерне», тепер їхній «переміщенський» табір, і стару частину, з густішими забудовами, вузькими вулицями. Але далі, через міст Катерині не цікаво було йти: там могло бути більше людей, а їй, хоч вона й тікала від самотності, ніяких людей не хотілося бачити. Та й її самотність серед чужинців особливо збільшувалась. А ті баварці були їй якісь нудні, не цікаві. Усі чоловіки, навіть старі вже тепер, теплого дня, напевно, ходять у пошитих із шкір диких кіз коротких до колін, із шлейками штанах, — старі, а одягнені, як малі хлопці. І в кожного закручена знаком запитання люлька в зубах. Жінки в цьому провінційному місті теж одягалися «по-старомодному», у довгих спідницях, інколи з якимись чудернацькими чіпцями на головах.

І раз-у-раз чути: «Грюс Гот! Грюс Гот!»

Зупинившись перед мостом, Катерина глянула праворуч: в око їй упала лавка, що стояла на досить крутому березі річки. Таких лавок було більше, їх було видно далі понад берегом, але вони всі були порожні: баварці саме такого часу обідали.

Катерина пішла до першої лавки, сіла на неї і взяла... дивитися згори вниз на воду. Води в річці ще було багато, це була весняна вода, пізніше, влітку вона спала.

На височенькому березі подихав ніжний вітерець, приносив бозна звідки запах свіжих трав, гладив у Катерини голі від ліктів руки, ворухив батист блюзки на опуклостях її грудей, але до води внизу, либонь, не до-

сягав, бо вона була спокійна, і навіть не видно було, текла вона чи ні. У тій спокійній воді, як у свічаді, відсвічувалася блакить неба, з рідкими кучериками білястих хмаринок, що теж, бачилося, стояли на місці, не рухалися ні від течії, ні від вітру.

Протилежний, значно нижчий берег був розкарткований на клалтикові городчики, пообгороджувані якимись парканчиками, а в тих городчиках німці вже понасаджували чи то картоплі, чи то капусти, — ще було рано, щоб ті городчики цілком зазеленіли.

Катерина мимохіть у думці посміхнулася. Німці хотіли завоювати «східній простір», аж воно довелося знов повернутися до отаких городчиків.

Трохи оддала за тими городчиками на тому ж боці височіли кількаповерхові червоноцеглові бльоки будинків. Катерина знала, що десь там, на якомусь поверсі жив письменник Василь Чапленко, що зумів якось улаштуватися поза табором. Але Чапленком Катерина не цікавилася, тільки дивувалася, що той закохався в галичанку. Галичанок вона чомусь не любила, не з релігійних мотивів, що вони були католички, бож побожною й по-православному вона не була, а так... вони були ніби якісь інші люди.

А втім, можна сказати, що сиділа вона тепер навіть без таких думок. Просто без ніяких думок. Тільки дивилася з нудьгою на нудну, нерухому воду. Коли це:

— О, це ви, Катерино Михайлівно? — обізвався збоку чоловічий голос. — А я думаю, хто то... усамітнися! Думав — якась осиротіла після вбитого «на Сході» чоловіка німкенья...

Катерина підвела голову: перед нею стояв Вергун. Одягнений у ясний весняний костюм, у легкому соломяному брилі, штани випрасувані в смужку. Словом, елегант, не гірший від будь-якого галицького магістра чи доктора. На веснянкуватому широкому обличчі розлита олією солодка усмішка.

Вергун подав Катерині упевненим рухом руку, але не підніс її руки до уст, щоб поцілувати, і тим показав, що він таки не галицький магістр і не доктор. Та й так пишно одягатися, як він тепер був одягнений, галицькі маістри та доктори, будши «переміщенцями», не дуже могли. Катерина його в такому вигляді ще не бачила, тож трохи здивовано подумала:

— «Звідки це в нього? Наче ж він ніде й не заробляє»...

— Дозвольте до вас присісти! — сказав Вергун — і сів, не почекавши, поки запитана «дозволить».

— Я не знав, що ви пішли з табору, — заговорив Вергун, — а так вирішив пройтися: погода ж чудова, — махнув він невиразно в простір, понад річку рукою. — Аж воно, бачу, й ви...

Це була неправда. Він, пообідавши, кинувся був до Катерининого закутка, та там йому сказали сусіди, що вона вийшла одягнена як до міста. Про те, що вона вийшла з табору, сказав йому вартовий при виході поліцай, навіть показав, у якому напрямку пішла. Отож він і зміг так легко її знайти.

Як Вергун сів, Катерина відрухово відсунулась від нього, але так, щоб було враження, щоб, мовляв, він мав більше місця. Вона ж не хотіла його без потреби ображати і тим робити з нього ворога. Це було в її вдачі, а крім того, різні пригоди в її мандрівницькому житті навчили її поводитися з людьми обережно. Але разом з тим це був у неї й підсвідомий вияв її антипатії до цього нахаби. Проте, глянувши збоку на його обличчя, вона подумала, що насправді він як чоловік не такий уже й потаний, хоч і рудий, особливо в цьому весняному костюмі, що робив його схожим на золототілу осу. Недарма Олена Василенко каже, що нічого не мала б проти, якби він до неї спробував залицятись.

Катерину відштовхувала від нього його вдача, щось нещире, підступне у ставленні до людей. Та й його українство здавалося їй удаваним, несправжнім. На це останнє в неї ніяких доказів не було, але вона відчувала, що справжні українці поведуться щодо української справи якось інакше, простіше. Це ж мусить бути їхня стихія, природа, а в Вергуна це було ніби щось роблене.

Та в міру того, як Вергун жваво своїм звичаєм заговорив, Катерина стала дедалі більше схилитися до думки, щоб з ним не бути такою... суворою чи що. Усе таки це було для неї, в її самотності, якесь «чоловіче товариство». Це ж був ще не старий чоловік, а вона ж була ще молода жінка.

— Як же це так, що ви самі? — запитав Вергун.

— А так, як бачите, — невиразно відгукнулася Катерина.

— Така гарна молодиця — і сама! — пішов Вергун ув атаку.

— «Після тієї та знов тієї!» — подумала вже без злости Катерина, згадавши, що Вергун майже кожного разу починав свою розмову з нею цим запитанням. Але вголос досить «шорстко» сказала:

— Може й гарна, та не для всякого...

Сказала, а потім, глянувши йому в вічі, схаменулася, злякалася, щоб він не образився. І, щоб це загладити, додала:

— Я чоловікова жінка.

Цеє кажучи, вона мала на увазі того, хто вже давно перестав існувати в її серці. При цьому згадала, що хоч його фотокартку, вивезену з Харкова, вона й мала десь на дні у валізі, але ніколи її не брала в руки, не розглядала. Та й без тієї світлини вона пам'ятала його тупий, без жадної думки погляд та такий же вираз обличчя того «радянського», як тепер стали більшовики називати своїх вояків, «воїна». Проте той її колишній чоловік ще міг бути для неї захистом супроти зазіхань хач би таких нахаб, як оцей Вергун... захистом, а водночас і перешкодою для поєднання з тим, хто був би тепер їй до мислі.

— Ви маєте чоловіка? — здивувався удавано Вергун. — Хм, а я думав, що ви вдова. А де ж ваш чоловік?

Катерина трохи злякалася, що таке бовкнула, але потім подумала, що він, без сумніву, знає, що вона з «радянських» українців, та й сам же він такий, а це значить, що він не зацікавлений у тому, щоб виявляти її справжнє походження. Тим то сказала:

— Я думаю, що ви й без моєї відповіді догадуєтесь, де він може бути.

— Так, догадуюсь: він залишився в Радянському Союзі. Мабуть, в армії?

— В армії.

Вергун зневажливо свиснув.

— Та це однаково, як його й немає, — сказав, — Одне з двох: він або загинув, або знайшов собі іншу. Тепер же між вами фронту немає, і він, якби був живий чи кохав вас по-давньому, міг би розшукати вас. Уже ж проминуло чотири роки після закінчення війни.

Катерина деякий час мовчала, а потім сказала:

— Однаково я не вільна: я зв'язана шлюбом.

Вергун знову свиснув.

— Я щиро вам раджу: плюньте на це діло. Шлюб можна розв'язати в німецькому суді. А вам треба подбати про своє майбутнє...

— Яке може бути майбутнє в «переміщеної»?

— Треба знайти собі пару.

Катерина раптом вирішила й собі перейти в наступ. Запитала, дивлячись йому прямо в вічі:

— А як же ви? Невже й досі не маєте пари? Ви ж наче не такий уже й молодий...

Вергун почухав пальцем свій рудий висок, пересунувши набік цим рухом свого бриля. Робив це жартом, ані трохи не бентежачись.

— Не буду приховувати: пару я мав. Але, як кажуть, ми не зійшлися вдачами, ну, і розійшлися. Ще там, на батьківщині...

— То ви така несолідна людина?

— До чого тут солідність чи несолідність? Вдачі можуть бути різні... Та й любов може проминути. У всякому разі можу вас запевнити, що я навіть формально вільний. Тобто ми розвелися... Але мушу вам сказати, що я без жінки не можу: я не імпотент. І я шукаю собі пари.

Тут він немов би зненацька поклав свою в ластовинні п'ятірню на Катеринину покладену на лавку між ними руку. Катерина нервово висмикнула свою руку і поклала її собі на коліно.

— Вам неприємно? — скривився незадоволено Вергун. — Але я вам все одно скажу, що ви мені до вподоби. І я вам раджу подумати про це! Така нагода для вас може не трапитися більше...

У його голосі не було анінайменшого збентеження чи хвилювання, він говорив таким тоном, ніби купував коняку абощо.

Катерина, обурена таким зухвальством розмовника, підхопилася з лавки і кинулась геть. Вергун — наче нічого нічого не сталося — підскачив і собі та побіг слідком за нею.

— Я думаю, що ви дозволите мені пройти з вами разом до табору, — сказав він, порівнявшись з нею.

Катерина нічого не показала, але йшла так швидко, що він ледве устигав за нею. Він бачив збоку її гарний

профіль, рівний ніс, ніздрю, що рухалася з обурення, груди, що аж ворушили бюзку.

Та Вергун і далі її переконував, що їй нічого «бришкати» (він не вжив цього слова, але сенс його мови був саме такий). До згаданого аргумента він тепер додав ще й те, що, мовляв, він українець і вона українка, — то чи краще їй буде, як доведеться поєднатися з якимось німцем-калікою, недобитком з фронту? Бо з молодших залишилися тепер тільки такі німці, — Гітлер довів до такого стану чоловічої статі в них.

Це був для Катерини, оказати б, слушний аргумент, і вона стала слухати його уважніше. Навіть пішла повільніше. Та й щеподумала про себе з докором: «Що це я лечу, мов несамовита?.. Ніби молода дівчина!» А Вергун же запропонував їй ще й свою допомогу у справі з'ясування, що з її чоловіком — живий він чи ні. І натякнув, що він має зв'язки з Україною, підкреслив «довірчо», що це нелегальні зв'язки, через партію...

Катерина знала, що він пристав до бандерівців, і так цю «нелегальність» та «партійність» зрозуміла. А потім їй раптом спало на думку, справді, скористуватися його «зв'язками» і так з'ясувати свій шлюбний стан. Сама ж вона, справді, не знала, як це зробити. А це її не зобов'яже виходити заміж за цього... нахабу.

Цю останню думку підказав їй і сам Вергун:

— Це вас ні до чого не зобов'яже, а я примусити вас не зможу. Я хочу тільки переконати вас у щирості мого заміру і, може, цією послугою... ну, прихилити вас до себе чи що...

Потім він попросив дати йому ймення й прізвище її чоловіка, сказати, в якій частині і в якому ранзі він служив.

Катерина ще трохи подумала, а потім усе це йому сказала. Він вийняв з кишені свого піджака записника й позаписував усе це. Для цього їм довелося трохи пристояти вже недалеко від табору.

Коли вони заходили до табору, вартовий поліцей підморгнув їм, мовляв, уже спарувалися. Вергун весело вимахнув йому рукою, тим ніби підтверджуючи, що так воно й є. А на подвір'ї, де вони мали розходитися, кожне до своєї касарні, Вергун подав Катерині руку на прощання, і вона мусіла подати йому свою. У всякому разі він же хоче зробити їй важливу послугу!

А Вергун сказав їй притишеним голосом (поблизу ж були вже люди, жінки, діти, дітлахи перекидали через голови дорослих та попід ногами свої м'ячі):

— Але пам'ятайте, що коли я для вас це зроблю, то тільки тому, що люблю вас. Звичайно, кажу, присилувати я вас не зможу, але, може, ви переконаєтесь, що я не така вже погана людина, як ви, може, думаєте.

І натякнув:

— От ваша подруга Олена Василенко зовсім доброї думки про мене. На жаль, я іншої думки про неї...

Коли Катерина насамоті продумала ці незвичайні освідчення, то їй і самій почало здаватися, що їй, у її становищі, навряд чи випадає так дуже вже «бришкати». Справді, кого їй сподіватися? Професор же Петренко відкинувся!

Був пообідній час 18 квітня 1949 року. Надворі був такий осяйний день, що так і тягло вийти з хати, на чисте та оздоровне, як казковий бальзам, повітря. Його ж, тее повітря, напередодні промив бадьорий весняний дощик,

Вадим Петренко поглянув у вікно, в яке видно було вже майже зелені, також обмиті дощем дерева в недалекому парку. Поглянув — і не втерпів: поклав собі пройтися до того парку. Він же геть чисто засидівся над своїми паперами! Та й очі вже застрайкували — почали заходити від втоми сльозозю, і протирання не допомагало.

Він рішуче відсунув від себе незакінчену наукову статтю з археології на тему про поля поховань, відсунувся сам разом із кріслом від письмового столу і з приємністю вилучився, заклавши руки за потилицю, готуючись до друку. Потім вийняв з кишені досить пропечену хустку, протер ще раз її приблизно чистим кінцем окуляри, витер лисину. І вже устав був із крісла та зробив рух у бік вішака, щоб узяти на всякий випадок легкий плащ, бо надворі після вчорашнього дощу могла ще бути прохолода.

А в цю мить телефон: ддр!..

— Ет! — стелувся Петренко нервово. — Кому це припекло так невчасно?

Узяв слухавку. У слухавці зашкабарчав глухий го-

лос працівника Служби безпеки Таємного. Таємний прохав «пана професора» негайно прибути до них, бо вони мають «матеріали звідти», що їх треба спішно перевірити.

Увічү Петренкові зразу потемніло, немов би надворі була вже іншá, хмарна погода, і хмари заступали сонце. Де й дівся бадьорий настрої! Як це було й кожного разу, коли його туди викликали, йому раптом... не захотілося жити. Отак умерти б і мати нарешті вічний спокій!

Спробував хоч трохи відсунути цю прикрість.

— А може б, трохи пізніше, десь надвечір? — озвався млявим голосом, наперед знаючи, що це неможливе. — Мені ось треба дописати статтю...

— Ні, пане професоре, я вас дуже прошу! — наплюгав чемний голос галичанина. — Якщо то стаття для «Арки» чи для «Української трибуни», так я зателефоную, щоб там почекали. А крім того, це невелика справа: якщо взяти на увагу й дорогу в обидва кінці, то через пару годин ви будете вільні.

Петренко слухав цей улесливий голос і думав, що галичанинові можна б ще й відмовити, у бандерівців же немає безпосередньої влади в Мюнхені, алеж якщо про те, що він не скористувався нагодою, довідається отой... чортула Вергунов, то буде гірше. Він же й так на останнім із ним побаченні, як той приїжджав з Аугсбурга до Мюнхену, був незадоволений його «роботою» і попередив, щоб він, бува, не здумав працювати «наліво», тобто, щоб не обдурював їх. Зокрема викинув йому на очі те, що він нібито «забув» розшифрувати свого земляка з м. Січеслава Василя Чапленка, — написав про Юрія Шереха, що це харківський доцент Юрій Шевель, про Івана Багряного, що це поет і політичний в'язень Лозов'яга, що Василь Барка — викладач літератури з Краснодарського педагогічного інституту Очеретью, а про Чапленка ані словечка...

Справді, він свідомо «забув» згадати про Чапленка, відчуючи до нього якусь вужчу земляцьку симпатію, а може й вдячність за те, що той, будши одним з редакторів січеславського журналу «Зоря», сприяв публікації творів київських неоклясиків — Миколи Зерова, Михайла Драй-Хмари та інших «попутників» навіть тоді, як у Києві їх уже вилучено було з літературного

життя. Петренко ж і себе вважав неокласиком, творцем неокласичної прози.

Кінець-кінцем, Вадим Петренко сказав галичанинові, що «добре», що зараз їде. І вже не було в його руках попередньої бадьорости. Він помалу надягнув плаща, а потім подумав, що треба заслонити вікно шторою, бо як сонце заверне на «цей бік», то проміння впаде прямо на стіл, на папери. Повернувся від дверей і стягнув донизу штору. Уже взявся був за клямку дверей, як згадав, що на голові в нього немає бриля. Зняв з ідолочка свого пропеченого до масности, з погнутими крисами бриля, подивився на нього так, ніби вперше бачив, і подумав:

— «Треба десь дістати новий, бо цей уже геть чисто»...

Біля трамвайної зупинки зснацька нахопився (ото прикрість!) на ректора Духовної академії проф. П. Ковалева.

— Куди це ви? — спитався той своїм момотливим голосом.

— Та в одній справі, — невиразно сказав Петренко.

Добре, що вони їхали в різні кінці, і Петренко так «відчепився» від Ковалева.

Зустрічі із знайомими тепер були для нього найбільшою неприємністю, бо треба було брехати, а йому завжди здавалося, що тоді, коли він бреше, в його очах, хоч і схованих за «золотими» окулярами, світиться правда, те, що насправді він мерзенний шпигун, а не чесний український науковець. Тим то, сівши в трамвай, він заплющив очі, удаючи, що дримає. Думка була така, що як хто, може, з українців його й побачить, то не відважиться «будити».

У приміщенні Служби безпеки, крім Таємного, було ще двоє, один на прізвище Хрін, якого він знав як вартового в передпокої, і другий, якого він раніш не бачив. Та й зустріли його ці двоє галичан не так, як звичайно зустрічали — не з увітливою запобігливістю, а з виразною настороженістю. Таємний не вибіг йому назустріч, як це звичайно робив раніше, а сидів на своєму «начальницькому місці» за столом без найменшого усміху на обличчі, того усміху, що розтягав широко йому рота й показував великі «добрі» зуби та морщив під очима його запалі щоки. Здавалося, він стискував

тепер зуби, щоб до того усміху не допустити. Хотів ~~бу~~ти суворим. Коли Петренко подав йому через стіл руку, той, бачилося, якось неохоче простяг йому свою.

Виразний «холод» був і в ручканні з ним інших двох.

Це все зразу напружило бідолашного «експерта». Було ясно, що скоїлося щось погане... може, й небезпечне для нього. А він же завжди жив під можливістю страшної небезпеки. І він зіщулювся, як під ударом, навіть очима винувано закліпав.

— Сідайте! — сказав без «пане професоре» Таємний Петренкові і показав на стілець біля столу, а потім наказав владним тоном Хронові вийти до кімнати-передпокою, де він, очевидячки, мав бути за вартового. Незнайомий галичанин чомусь не сідав, хоч у кімнаті й були ще стільці. Досить, як на галичанина, високий, він прихилився до лутки вікна, півприсів на неї, дарма що це, либонь, і не дуже було йому зручно. Він, здавалося, був готовий на найменший знак «начальника» кинутися на «жертву» (тобто на самого Петренка) — і схопити її в свої довгі, мабуть, жилаві руки. У кишені його штанів через те, що він вигнувся незручно, виразно випинався револьвер. Петренко згадав, що й у Хрона револьвер був у кишені...

Таємний постукав нервово пальцями по столі, наче не знав, як і з чого починати розмову, а тоді видивився колючим чорним поглядом Петренкові в вічі, якого той не зміг витримати й відвів набік свої очі. Як це нагадувало погляди київських слідчих, хоч би й того ж таки Вергунова, що упиував його в ганебне «сексотство»!

Не відриваючи цього свого погляду від Петренкового обличчя, Таємний сказав хрипким голосом:

— Справа вимагала, щоб я вам сказав неправду, телефонуючи: ніякого документа «звідти» в нас немає. Натомість прийшла дуже прикра звістка, що наша остання місія провалилася. Друга Іванейка схоплено на тому місці, що його ми звідси визначили і в той момент, як він там спустився на спадакові... на парашуті...

Петренко задерев'янів: його можуть викрити! Або вже й викрили! Тільки ще граються, як кіт із мишею...

— Про те місце і про той час знало тільки троє людей: наш проводир, я і ви, як експерт від радянської

дійсности. Отже, тільки хтось із нас трьох міг цю таємницю передати більшовицьким агентам... Хтось із нас трьох зрадив.

Він замовк, подивився у бік високого з якимсь тільки їм двом зрозумілим значенням. Високий порушив свою зігнуту позу і став рівніше на ноги, ніби готувався кинути на звинуваченого Петренка.

Петренко розумів, що йому треба боронитися, але як? Його ж, мабуть, спіймано на гарячому! Та тільки він роззявив рота, щоб щось сказати, як Таємний, випередивши його, знов обізвався, і знов без «пане професоре». — Що ви на це скажете?

Петренко відчував, що його язик не підкоряється йому, в роті пересохло, але він таки вимовив:

— А може й ніхто не зраджував... Це, може, був факт постійної собачої пильності тамтешніх органів безпеки. Та й шуму ж ворожого літака навіть уночі там не могли не почути...

Він силкувався говорити «спокійно», але це в нього не дуже виходило. Середове хвилювання зраджував не тільки його голос, а й червоніння та потіння його лисини, що її він тепер механічно витирав хусткою. Від його «професорського» апльомбу та поважного баритону, з якими він тут передніше виступав, не залишилося й найменшого сліду. Він був жалюгідний.

На це не міг не звернути уваги й допитувач Таємний (а він фактично вже був такий для нього), і він знов презирнувся з тим, що стояв біля вікна, а той навіть поклав руку на кишеню з револьвером. Петренко й собі мимохіть скосив очі в той бік.

— Ні, хтось таки зрадив! — уперто наполягав Таємний. — Але хто? Недоторканну й священну особу проводиря треба заздалегідь виключити. Отже, може, це я? — ткнув він пальцем правої руки собі в груди.

— То ви хочете сказати, що це учинив я?! — удав обурення Вадим Петренко. — Панове! Схаменіться! Хіба ви не читали моїх протибільшовицьких творів, статей? Он наш найвидатніший критик Юрій Шерех про мої статті писав, що ніхто з наших еміграційних публіцистів так гостро не писав про більшовиків, про їхнє нищення української інтелігенції, як я! Мене самого переслідували більшовики! Викликали на допити в справі Спілки визволення України! А ви...

— Алеж у тій справі вас не судили, — сказав твердо Таємний. — Засуджено Сергія Єфремова, Андрія Ніковського, всіх ваших приятелів, а вас — ні. Ви не були навіть заарештовані.

— Не всіх моїх приятелів засуджено, — боронився безпорадно допитуваний (а лисина червоніла, потіла, червоніли кінчики вух!). — Наприклад, Максима Рильського, Миколу Зерова... Зеров також тоді не був заарештований, його пізніше...

— Ну, добре, — мовив Таємний і знов презирнувся з високим (а рука в того так і лежала на кишені з револьвером). — А як ви поясните своє знайомство з малоросом Вергуновим? У нас є підозра, що це більшовицький агент.

Петренко відчув, що поміст кімнати під ним захитався, а його голова пішла обертом: розплутувана нитка вела до клубка!

— Я зустрівся з ним випадково, — пробелькотав Петренко. — Я знайомий з ним ще з Харкова... А познайомився в тамтешній «Просвіті», що її очолював проф. В. Дубрівський, якого ви можете запитати: він же тут...

— Де ви з ним, з тим Вергуновим зустрілися?

— В Авгсбурзі... як їздив туди на конференцію «МУР»-у.

— Коли?

— Десятого березня.

Таємний висунув трохи шухляду свого стола і поглянув туди. Записані в його інформації дані, очевидячки, збігалися з цим. А все це свідчило про те, що Служба безпеки увесь час стежила й за ним, Петренком. Тож він, щоб попередити запитання й про іншу його зустріч із Вергуновим і так виявити свою «щирість» (голова ж напружено шукала порятунку!), похопився сказати:

— Нещодавно Вергунов приїжджав до Мюнхену і зайшов мене відвідати...

І це справило відповідне враження на Таємного на користь допитуваного. Він презирнувся з високим, а потім запитав Петренка:

— А чи ви знаєте про те, що він тоді ж відвідав і «радянську» місію?

— Звичайно, ні. Він мені про це не казав. Якщо він туди вчащає, то це, справді, викликає підозру. Алеж я

нічогісінько про це не знав! Я не можу відповідати за інших, тим більше за таких випадкових для мене знайомих, як Вергунов. Я знав тільки те, що він змінив трохи своє прізвище (в авгсбурзькому таборі його записано як «Вергуна»), але це, навпаки, могло свідчити про його антибільшовизм, небажання повертатися на батьківщину. Ми всі, «радянські» громадяни, мусіли це зробити, рятуючись від примусової репатріації. Я, як ви знаєте, насправді Петренко, а не Домонтович...

Таємний сидів деякий час мовчки, тільки постукував нервово пальцями по столі. Він, либонь, вагався і думав про те, що з допитуваним зробити — заарештувати чи ні. У них, мабуть, зовсім певних даних про Петренкове шпигунство не було, була тільки підозра, обіперта на його знайомстві з Вергуновим. А провал місії Іванейка, справді, міг статися випадково чи, власне, без його участі: літак же могли почути більшовиські прикордонники. Та й арешт допитуваного була нелегка справа. Його легко було заарештувати, але важко, якби виявилось, що він невинний, випустити. Уся українська громадськість зацікавилася б, де він був, що з ним сталося, — дуже бо вже відома він людина.

Щоб порушити цю мовчанку, Вадим Петренко обізвався:

— Якщо ви не діймаєте мені віри, то я відмовляюся від співпраці з вами.

Таємний нічого на це не сказав, а тільки ще раз значущо презирнувся з високим. Нервово стукав пальцями по столі. Тільки по якомусь часі, зідхнувши, із жалем сказав:

— Невже всі східні українці такі, що на них не можна в нашій патріотичній роботі покладатися?

— Алеж ви не довели мені, що на мене не можна покладатися! — уже сміливіше обізвався Петренко. — Та й багато інших східняків, що оцинілися на еміграції, на мою думку, гідні повного довір'я. То інша справа, що в нас, східняків, із вами, західними українцями, є деякі розбіжності в поглядах, але це склалося історично. От з вами разом були Іван Багрянний-Лозов'яга, Василь Гришко, Юрій Дивнич-Лаврінченко та інші, але потім вийшли з вашої партії і створили свою — УРДП... Але мета в нас усіх одна — виволочення України з-під московського ярма...

— Ну, гаразд, ідіть! — закінчив «розмову» Таємний. — Але знайте, що ми стежимо за кожним вашим ступнем. Чи ви працюватимете в нас далі, я зараз не можу сказати. Ми порадимося. Друже Півний! — звернувся він до високого білявіконного стояна. — Скажіть другові Хронові, щоб професора випустив.

Петренко з полегшенням підвівся з стільця, але вже не відважився подати руку Таємному, тільки сказав «до побачення!» — і вийшов.

Вадимова Петренкова їзда «додому» скидалася вже більше на сон, як на дійсність. Він мало не проїхав був трамвайної зупинки і мусів подзвонити кондукторові тоді, як трамвай уже рушив був. Так, то він поінформував Вергунова про те, що бандерівці заплянували в погодженні з американською розвідкою, на вимогу з України, скинути з допомогою спадака того Іванейка. Побоявся не інформувати. Але це вже виходило, що терези його баянсування виразно пережилися на користь ворогів українського народу. Якби того післанця-революціонера не перехопили були більшовики, то це було б на користь українського народу, а коли його ввіймано й знищено, то це вже виразна шкода для України. І він тепер думав, чи, буда, ті його терези не є тільки казуїстика, якою він хотів виправдувати свою службу у ворога.

А крім того, йому було ясно, що «птах» зостряв уже «в асфальті» обома своїми ногами і що вибратися йому з того «асфальту» вже несила. Він уже безнадійно заборсався. Тепер же за ним стежать більшовики, бандерівці, німецька й американська розвідка, і в кожній із цих розвідок його можуть обвинуватити в такому чи такому злочині. Може, йому можна було б урятуватися «репатріацією» на «батьківщину», але на саму згадку про це йому хотілося блювати. Та й навряд чи простять йому санкціонований від Вергунова «камуфляж» — оті всі його протибільшовицькі писання. Він знав, правда, випадок з одним німцем, що шпигував на користь Москви, якого москалі навіть фіктивно заарештували були для такого «камуфляжу», але він, Петренко, боронив українську справу, а це для Москви не те, що німецька справа, — боротьби за визволення України Москва нікому й

ніколи не прощала й не прощає...

Як звичайно було з ним у хвилини такого розпачу, він і тепер навіть фізично знесилів і, прийшовши «додому», упав нероздягнений на ліжко. Лежав із заплученими очима, без думок, без почуттів. Аж нескоро на пам'яті його стала Катерина Осадча, з тихою задумою й смутком її блакитних очей, з ніжним овалом блілого обличчя. Бідна жінка! Вона пішла на чужину ради нього, а він мусить тепер навіть обминати її, боятися зустрічі з нею, як це сталося тоді, на конференції «МУР»-у...

Раптом у його свідомості виникло вирішення «проблеми», тверда постанова покласти всьому цьому край. Він схопився з ліжка, скинув плаща...

У кімнаті було темнувати вже, сонце сховалося десь за деревами парку, — тож він мусів засвітити світло — настільну лампу, і взявся писати. Він писав листа до Катерини. Це була його щира сповідь перед коханою й дорогою жінкою. Написав коротко, але все, геть чисто все... всю правду, з якою він перед нею ввесь час таївся.

Заадресувавши потім цього листа на «Зоммеказерне», він заклеїв його, пішов постукав до німкені і попросив її віднести цього листа до найближчої поштової скриньки. Сказав, що він дуже зайнятий, а треба щоб лист завтра вранці пішов.

Попередив її також, щоб вона не турбувалася ввечерю для нього, бо він уже повечеряв у приятеля.

Добра старенька, знаючи, що він, справді, завжди був зайнятий писанням якихось там книжок чи чогось іншого незрозумілою їй мовою, залюбки, як це вона й раніше не раз робила, вчинила його волю. Вона взагалі була задоволена цим своїм спокійним пожитцем, що до того ще й платив їй добре за кімнату.

А Петренко, прислухавшись, чи вона вийшла з хати, і побачивши у вікно її трохи пригорблену постать аж на вулиці, узяв з-під столу схований там револьвер — і, націливши цівку тремтливою рукою собі в голову, здійзнув у висок вогнем із неї. А ту стареньку німкеню він вислав з листом, а не поніс його сам, головним чином, для того, щоб її не злякати пострілом. Передбачливо також перед тим, як стріляти, погасив світло.

А коли німкеня на другий день уранці постукала до нього, щоб запитати, чи не лавати вже кави, то не по-

чула ніякого відгуку. Поцікавившись таким незвичайним порушенням заведеного в неї з пожильцем щоденного порядку, вона попробувала двері — двері були незамкнені. Постукала ще раз — відгуку знов ніякого. Тоді вона обережно відхилила двері і зайшла до кімнати. Те, що вона побачила, приголомшило її: Петренко лежав, звівши голову з ліжка, на правому виску в нього була кров, змішана з білим. На підлозі стояла калюжа крові.

На якийсь час Вергун зник із табору «Зоммеказерне». Зник якось потаємно, бо не сказав про це навіть Катерині. Це Катерину трохи занепокоїло: все таки він сватався до неї. А забути його не давала їй Олена Василенко, допитуючись:

— Де він міг подітися?

Катерина відмахувалася:

— А звідки я знаю? Він мені не казав.

— Неправда. Ти не признаєшся. Він же біля тебе упав.

Катерина її розуміла: Олені найбільше хотілося, щоб вона того балакуна відштовхнула від себе і тим дала б їй, самій Олені б то, можливість «причарувати» його. Бож Олена кидалася розпачливо на всі боки, шукаючи собі чоловіка. Та, на її лихо, й Катерині тепер не дуже вже хотілося Вергуна від себе відштовхувати.

Та от Вергун так несподівано, як і зник був, з'явився в таборі. Катерина була в своєму закутку, сиділа край вікна і виправляла школярські вправи.

Аж раптом чує знайомий солодкий голос:

— Чи можна, Катерино Михайлівно?

А коли він виринув з-поза ліжників, то Катерина побачила на його мурому обличчі справжнє сяйво радості. Він підбіг до неї і, схопивши обіруч її праву руку, узяв тиснути її «щиро-щиро».

— Я тепер, здається, мав би право вас і поцілувати, — сказав притишеним голосом (за ліжниками ж могли бути вуха), — але...

Натякнувши кивком голови на можливість сусідських підслухів, він попросив її вийти з ним надвір, бо, мовляв, має для неї не абияку новину.

Звичайно, це не могло не зацікавити Катерини, і вона вийшла з кімнати, а потім спустилися сходами й на

подвір'я. Пішли поза касарнею, між будинками й колючою огорожею, щоб їх менше бачили. Запалена цікавістю Катерина вже слух'яно йшла, куди її вів Вергун. У всіх його рухах, жестах, мові було щось тріумфальне. Він навіть свого бриля зсунув набакир, щоб підкреслити цю тріумфальність.

Але він не поспішав розкривати секрет цієї тріумфальности, ще стримував себе. Тільки тоді, як вони зайшли досить далеко за будинки, він зробив раптом поважний вираз на обличчі і сказав:

— Я їздив до Мюнхену у вашій справі.

Катерина скинула здивовано на нього очима, бо й, справді, зразу не спало їй на думку, яку справу той мав на увазі.

— У якій моїй справі?

Вергун потер задоволено свої руки.

— А пам'ятаєте, що я приобіцяв вам довідатись про долю вашого чоловіка? Для відповіді на мій розшук я дав мюнхенську адресу, адресу одного мого тамтешнього знайомого. Бо це, знаєте, наша з вами, сказати б, інтимна справа, і я не хотів, щоб тутешня публіка знала. Це прийшло б на адресу тутешньої комендатури, і всі зразу б забалакали.

— «Я наче ще йому не давала права на будь-яку інтимність», — подумала Катерина. Але вголос цього не сказала, не «запротестувала».

— І ось маєте!

Вергун вийняв уже з нестримуваним тріумфальним рухом руки з нагрудної кишені піджака якийсь папір і дав його Катерині, перестерігши:

— Будьте мужні!

Це було офіційне повідомлення з Української військової округи про те, що капітан першого рангу Володи-

мир Осадчий загинув смертю героя під Сталінградом, захищаючи батьківщину від фашистських загарбників.

Катерина відчула гострий удар у грудях, заплющила в раптовій знеможі очі і, щоб не впасти, відрухово прихилилась до Вергунового плеча. На пам'яті став їй образ того, з ким вона прожила мало не двадцять років.

Вергун обійняв стривожену жінку за плечі. Та Катерина швидко очутилась і якось нервово скинула з свого плеча його руку, сказавши:

— Не треба так.

Вергун, розуміючи її почуття, слух'яно випустив її з обіймів.

Деякий час вони ходили мовчки. А потім Вергун заговорив, але обережно, ніби підкрадаючись. Він говорив, що розуміє її почуття, та вона також мусить усвідомити, що того мертвого вже не оживити. А вона жива й молода ще і повинна думати, як улаштувати своє життя. А той факт, що він так щиро взявся за з'ясування долі її чоловіка, свідчить про поважні його заміри щодо неї.

Катерина мовчала.

А Вергун знову й знову торочив їй те саме, переконуючи її. Говорив про свою любов до неї, говорив, що вона й у сні ввижається йому, а це знак, що його почуття до неї щире. Є в їхньому таборі, та й взагалі серед української еміграції чимало жінок із таким становищем, як у неї, от хоч би й Олена Василенко, та тільки вона, Катерина, припала йому до серця.

Катерина мусіла якось на ці його «переконування» відгукнутися, і вона, нарешті, обізвалася:

— Мені треба подумати... Це така справа, що треба подумати...

І, цеє казавши, вона вже не була певна, чи її відповідь буде негативна.

— О, будь ласка! — засвітив радістю свою тупоносу котячу морду Вергун. — Я не кажу «негайно», «сьогодні ввечорі»... Проте й зволікати дуже не варто: наші роки не стоять на місці...

— «Ож, це правда, — зідхнула в душі Катерина: — роки йдуть, ідуть»...

А потім уперше за всю їхню розмову підвела на Вергуна блакитний смуток своїх очей, подала йому руку на знак подяки за зроблену послугу і того, що на цей раз їхня розмова закінчилася. Вергун ухопив тую руку своїм звичаєм обіруч і, як ізмигнути оком, поцілував її в уста. Катерина відхилилася від нього, але не крикнула, не «запротестувала».

А вже віддалившись від неї (бо він завернув у суточки між будинками, щоб іти до «своєї» касарні), Вергун ще раз оглянувся і післав їй «повітряний поцілунок», «здмухнувши» його з двох своїх пальців.

Катерина пішла назад тією стежкою між касарнями й огорожею, якою вони йшли передніше. А як уже вийшла на подвір'я, то згадала, що їй треба зайти до таборового Відділу освіти, до завідувача цього відділу Івана Паливоди, який для чогось викликав її. Та коли вона зайшла в коридор комендатури, у відчинені двері канцелярії коменданта її побачила секретарка й поклікала:

— Добродійко Осадча, зайдіть, будь ласка!

А як Катерина зайшла, та дала їй листа. Лист був не зовсім звичайний: без зворотної адреси. Але, вийшовши в коридор, Катерина відчула, що серце її тьохнуло якимось радісним передчуттям: у почерку адреси було щось знайоме для неї. І раптом їй свінulo в голові: це був почерк проф. Вадима Платоновича Петренка! У її голові й у серці завирували думки й почуття. Так він не забув її! І яке щастя, що своєчасно написав! Вона ж, заборсавшись у турботах самотності, могла зв'язатися з тим настійною! Ах, яке щастя! Це порятунок для неї!

До Паливоди Катерина вже не пішла, а майже підбігцем подалася до свого закутка, щоб там, без сторонніх свідків навітшатися своєю радістю. Пірнула під свої ліжники-завіси і, виринувши вже в своєму інтимному куточку, тремтливими руками розпечатала листа. Уп'ялася очима в знайомі, трохи закучерявлені літери.

«Найдорожча Катрусенько! Ви, напевно, непомалу здивувалися або, може й обурилися тим, що я не встояв на слові і «забув вас», всупереч тому, що я сказав вам у Києві на вокзалі, як ми прощалися. Але якби Ви знали, яка страшна таємниця мене зв'язувала, у яких жакливих тенетах я заборсався! Та потвора, що поневолювала й поневолює нашу Україну, запопала мене в свої лабеті, зробила мене — страшно сказати! — своїм «сексотом». Ви жили під тим режимом і знаєте, що це значить. Це вона, та потвора, примусила мене ще в Харкові одягти чужий німецький військовий мундур для личкування шпигунської роботи. Простіть, благаю Вас, що я дурих і Вас, коли казав, що це, мовляв, потрібне для української справи. Почасти це, може, так і було, бож гітлерівський фашизм був ще більший ворог нашого народу, ніж Москва. Я зважував тих і тих на терезах своєї свідомості: і думав, що я в тому мундурі хоч і му-

сітиму щось робити для більшовиків, але одночасно щось робитим у й для України. І я таки дещо зробив для неї, нашої святої неньки України! Як Ви знаєте, я видавав журнал «Український засів», в якому друкував проти-більшовицькі твори, матеріали й статті. Дошкуляючи таємно німцям, я відкрито бив по більшовиках. Та в цій складній ситуації я сам дедалі дужче заплутувався в тенетах «чекістів». Моїм безпосереднім злим демоном був Вергунов, що його Ви тепер знаєте в таборі «Зоммеказерне» як «Вергуна». Це він знайшов мене в Харкові тоді, як я приїхав до Вас, і під загрозою, що викаже німцям моє «сексотство» ще з процесу СВУ, примусив мене надіти той німецький мундур та продовжувати шпигунську «роботу». А він тоді в Києві був слідчим і підсунув мені на підпис у момент, як я був у напівритом-ному стані, зобов'язання бути «сексотом». Тепер він мене побачив на конференції «МУР»-у в Авгсбурзі і заплутав мене ще дужче. Я тоді побачив його серед публіки раніш, ніж вас, і вже не міг під такою загрозою до Вас признаватися. Та й навіщо? Щоб зав'язати Вам світ? Після цієї «зустрічі» з Вергуновим, за його «посередництвом», «чекісти» примусили мене пролізти в бандерівську Службу безпеки. А тепер уже й бандерівці мене «розкусили», і мені далі вже не можна жити — залишається тільки накласти на себе руки. Коли Ви читатимете цього листа, мене вже не буде серед живих. А моя шпигунська «кар'єра» відбулася за схемою приказки: «Зав'яз пазурець — усій пташці кінець». Може, я хоч своєю кров'ю змию з себе цю ганьбу. Простіть мене і прощайте навіки!

Ваш Вадим Петренко.

Р. S. Якщо у Вас вистачить сили помститися за наше втрачене щастя, то викрийте перед американцями того Вергуна-Вергунова, залятого ворога України.»

Прочитавши листа, Катерина похилилась на бильце ліжка, як зів'яла билина. Довго так сиділа, мов нежива. А потім раптом як не зірветься на ноги та:

— Чого ж я сиджу, дурепа?! Це ж Вергунов і про Володимира так швидко довідався через «чекістські» руки! А, може, то була ще й фальшива інформація?..

Вона вимовила все це одним духом уголос, забув-

ши про те, що за ліжниками її могли почути. На щастя, у сусідніх закутках на цей час нікого не було. Далі вона згадала те, що їй після конференції «МУР»-у, на другий день, оповіла Олена: як Вергун перешкодив їй познайомитися з Петренком, як повів його на подвір'я, і вони там довго ходили (це вже Олена бачила з вікна свого закутка).

А через кілька хвилин Катерина була в кабінеті американського керівника табору і сказала йому про більшовицького агента Вергуна-Вергунова.

Того ж дня його заарештовано.

.....

Якби хтось зацікавився дальшою долею цього не єдиного більшовицького шпигуна в американській окупаційній зоні Німеччини тих років, то про це не важко сказати. Американці учинили з ним так, як у байці Л. Глібова «Добрі судді» — із шукою:

Послухали Лисичку —

І шуку вкинули у річку.

Прозовою мовою сказавши, його вислали до «радянської» окупаційної зони Німеччини.

Закінчив 22 липня 1972 р.

В. Петров

Цього Віктора Петрова нагороджено орденом (т. зв.) великої батьківщинної війни першого ступня як «партизана-розвідника 1941 — 1949 рр.»

КНИЖКИ ВАСИЛЯ ЧАПЛЕНКА

Красне письменство

- МАЛЮУЧОК, збірка оповідань (1927 р.)
ПІВОРИЗ, історично-побутова повість (1943 р.)
НА УЗГІР'І КОПЕТ-ДАГУ, повість (1944 р.)
ЗНАЙДЕНИЙ СКАРБ, історично-побутова комедія (1944 р.)
МУЗА, збірка оповідань (1946 р.)
ЛЮБОВ, збірка оповідань (1946 р.)
УВЕСЬ ДЕНЕЧКИ, оповідання про дітей (1948 р.)
ЧОРНОМОРЦІ, історичний роман (перша частина — 1948 р.)
ІСЬКО Г'АВА, віршована сатира (1949 р.)
У НЕТРЯХ КОПЕТ-ДАГУ, повість (1951 р.)
ЛЮДИ В ТЕНЕТАХ, сатирична повість (1951 р.)
ЧИЙ ЗЛОЧИН? — драма (1952 р.)
ПІВТОРА ЛЮДСЬКОГО, повість (1952 р.)
ЧОРНОМОРЦІ, історичний роман (цілість — 1957 р.)
ЗОЙК, збірка оповідань (1957 р.)
УКРАЇНЦІ, повість (1960 р.)
ЗАГИБІЛЬ ПЕРЕМІТЬКА, повість (1961 р.)
ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ, збірка п'єс (1961 р.)
ПІВОРИЗ, історично-побутова повість (нова редакція — 1965 р.)
СПРАГА БЕЗСМЕРТЯ, збірка оповідань (1969 р.)
МОЇ ВІРШІ, збірка (1974 р.)
ЙОГО ТАЄМНИЦЯ, повість (1975 р.)
СУМНА ДОЛЯ ДОБРІДІЯ БЕЗОРУДЬКА, повість (1975 р.)

Наукові праці

- СОНЕТ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ, історично-теоретична розвідка (1929 р.)
УКРАЇНІЗМИ В МОВІ М. ГОГОЛЯ (1948 р.)
МОВА «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІ» (1950 р.)
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА, Ї ВИНИКНЕННЯ Й РОЗВИТОК, т. I (1955 р.)
ДЕЩО ПРО МОВУ, збірка теоретичних статей (1959 р.)
ПРОПАЩІ СИЛИ, історично-літературний дослід (1960 р.)
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА, Ї ВИНИКНЕННЯ Й РОЗВИТОК, т. II, вип. I (1962 р.)
АДИГЕЙСЬКІ МОВИ — КЛЮЧ ДО ТАЄМНИЦЬ НАШОГО СУБСТРАТУ (1966 р.)
НОВІ ЗНАДОБИ ДО ЕТНОГЕНЕЗИ СЛОВ'ЯН ТА ІНШИХ НАРОДІВ, етимологічні дослід (1967 р.)
ІСТОРІЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ (1970 р.)
ПІДСТАВИ АДИГЕЙСЬКОЇ ТЕОРІЇ (1971 - 1972)
ПОХОДЖЕННЯ НАЗОВ «РУСЬ», «РОСЬ»... (1973 р.)
ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИЩ НА — «-УК»... «-ЧУК» (1973 р.)
МОВНА ПОЛІТИКА БІЛШОВИКІВ НА УКРАЇНІ В 1950 - 1960-их РОКАХ, дослідження й публіцистика (1974 р.)
МОВНА ПОЛІТИКА БІЛШОВИКІВ, спроба історичної аналізи /1976 р./